ACADEMIA DE ŞTIINŢE SOCIALE ŞI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

1

TOMUL 39

IANUARIE – MARTIE

1988

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

ACADEMIA DE ŞTIINŢE SOCIALE ŞI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE

În ţară, revista se poate pr tă, al pe bază de abonament. Preţul unui abonament al este de 140 lei.

Comenzile şi abonamentele n străinăta e se prim la FILATELIA, departamentul import-export presă, P.O. Box 12—201, telex 10376, Bucureşti, Calea Griviţei —66, România, sau la reprezentanţii în s tate.

lanuscrisele, cărţile rev ele pentru sch mb, precum i ori corespondenţă se vor trimite Cole ului de redacţie pe adresa: 71 119, str. I. C. Frimu 11, Bucureşti.

Apare de 4 ori pe an.

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

TOMUL 39, Nr. 1 **Ianuarie—martie 1988**

SUMAR

ÉTUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE ET D'ARCHÉOLOGIE

TOME 39, Nº 1 janvier—mars 1988

SOMMAIRE

DESCOPERIRILE FUNERARE ŞI SEMNIFICAŢIA LOR ÎN CONTEXTUL CULTURII GETO-DACE CLASICE*

de MIRCEA BABEŞ

În ultimul deceniu şi jumătate — de la apariţia monografiei lui D. Protase [1] — problema riturilor funerare la geto-dacii perioadei clasice (sec. II î.e.n. — I e.n.) a reţinut doar ocazional atenţia specialiştilor. Sub unele aspecte, desigur, cunoştinţele noastre au devenit în acest interval mai solide şi mai precise, de ex. în problema mormintelor tumulare [2] sau în aceea, colaterală, a gropilor geto-dace cu schelete umane [3]. În ansamblu, însă, documentarea de care dispunem rămîne în continuare puţin consistentă, inegală, imposibil de articulat într-un tot unitar, care să se inserieze în chip coerent în evoluţia generală a obiceiurilor funerare geto-dace din Hallstatt-ul tîrziu pînă în epoca romană. Explicarea acestei situaţii particulare *doar* printr-o „lipsă a cercetărilor" [4] este nesatisfăcătoare, iar acceptarea ei comodă nu poate duce decît la amînarea *sine die* a rezolvării unei probleme de maximă importanţă din istoria culturală a geto-dacilor. În fapt, după ani de intense cercetări, slaba atestare a mormintelor şi necropolelor din perioada clasică contrastează la fel de net cu numărul impresionant de aşezări, tezaure şi depozite din aceeaşi vreme, ca şi, nu mai puţin, cu bogăţia descoperirilor de caracter funerar din sec. IV—III î.e.n. şi respectiv din sec. II—III e.n. Este tot mai evident că avem de-a face cu o stare de lucruri obiectivă, cu manifestări de rit şi ritual funerar caracteristice perioadei clasice, care necesită o abordare specială şi care aşteaptă — în consecinţă — o interpretare istorică adecvată [5].

Această realitate obiectivă a fost şi este încă în bună măsură estompată, şi de aceea ignorată, datorită tendinţei de a trata descoperirile funerare geto-dace global, într-un cadru cronologic foarte larg. Astfel, în lucrarea deja amintită, D. Protase a întocmit un singur catalog şi o singură schemă tipologică pentru întreaga a doua epocă a fierului, iar comentariul său priveşte problema, de asemenea, în acest cadru larg [6]. Este adevărat că

* Prezenta lucrare a fost realizată în cadrul contractului de cercetare nr. 209/1985, încheiat între Universitatea din Bucureşti şi Academia de Ştiinţe Sociale şi Politice a Republicii Socialiste România.

[1] D. Protase, *Riturile funerare la daci şi daco-romani*, Bucureşti, 1971.

[2] A. Vulpe, Thraco-Dacica, 1, 1976, p. 193 urm.

[3] V. Sîrbu, Istros, 4, 1986, p. 89 urm. = Dacia, N.S., 30, 1986, p. 91 urm. (variantă prescurtată).

[4] I. H. Crişan, *Spiritualitatea geto-dacilor*, Bucureşti, 1986, p. 131—132.

[5] Cf. M. Babeş, Dacia, N.S., 23, 1979, p. 9—11.

[6] D. Protase, *op. cit.*, p. 15—82 şi, mai nou, în *Autohtonii în Dacia, I, Dacia romană*, Bucureşti, 1980, p. 86—101. O modalitate similară de tratare a problemei o întîlnim şi la M. Turcu, *Geto-dacii din Cîmpia Munteniei*, Bucureşti, 1976; vezi şi recenzia noastră în SCIVA, 30, 1979, 4, p. 646—647.

autorul citat nota, ca o enigmă, lipsa mormintelor din zona bine cercetată a cetăţilor din Munţii Orăştiei şi ai Sebeşului, în general lipsa oricărui „cimitir dacic mai mare" în Transilvania, şi făcea unele rezerve în privinţa „presupuselor morminte de incineraţie în groapă cilindrică" [7], dar nici în această carte, nici în lucrările de sinteză ale altor autori, apărute în acelaşi deceniu [8], nu întîlnim evidenţierea clară a particularităţilor fenomenului funerar în perioada geto-dacă clasică. O întîlnim totuşi, în 1971, la K. Horedt, care remarca extinderea zonei lipsite de morminte *(die „gräberlose" Zone)*, în Latène-ul tîrziu, din Europa centrală pînă în spaţiul dacic din interiorul arcului carpatic, unde de asemenea nu putea constata „nici un singur cimitir mai mare..., ci numai descoperiri întîmplătoare cu puţine morminte şi cele mai diferite obiceiuri funerare, în măsura în care este vorba de înmormîntări intenţionate" [9]. În anul următor, A. Vulpe şi Eugenia Popescu subliniau la rîndul lor penuria de descoperiri funerare de tip comun începînd din sec. II î.e.n. şi vedeau explicaţia „într-o modificare substanţială a credinţelor religioase, prin adoptarea şi adaptarea unui nou cult" [10]. Ulterior, dacă nu explicaţia, măcar constatarea obiectivă a lipsei necropolelor a fost în general acceptată (ex. I. H. Crişan, *supra* n. 4); ca urmare, uneori s-a încercat umplerea golului documentar prin declararea, fără rezervă, a unor descoperiri discutabile drept necropole [11].

Pentru perioada clasică [12], spre deosebire de cea precedentă şi de cea următoare, se pune deci acut chestiunea existenţei sau inexistenţei necropolelor şi, în general, a numărului extrem de mic de morminte sigure; se pune din nou întrebarea dacă gropile de formă cilindrică reprezintă

[7] D. Protase, *Riturile funerare...*, p. 73, 77, 81 şi 171.

[8] De ex. la H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, p. 219—223, şi la I. H. Crişan, *Burebista şi epoca sa*[2], Bucureşti, 1977, unde problema practicilor funerare nu este deloc tratată.

[9] K. Horedt, C. Seraphin, *Die prähistorische Ansiedlung auf dem Wietenberg bei Sighişoara-Schässburg*, Bonn, 1971, p. 19.

[10] A. Vulpe, Eug. Popescu, Dacia, N.S., 16, 1972, p. 90.

[11] Astfel, D. Berciu, *Buridava dacică*, 1, Bucureşti, 1981, p. 120—127, despre cele „peste 382 morminte de incineraţie" de la Ocniţa. Am expus motivele pentru care acest complex nu poate fi considerat necropolă în recenzia din SCIVA, 33, 1982, 2, p. 255—256, opinia noastră fiind împărtăşită şi de V. Sîrbu, Istros, 4, 1986, p. 107. Mai nou, considerînd că gropile cu schelete umane de la Brad sînt morminte, V. Ursachi (MemAntiq, 12—14, 1980—1982, p. 122) crede că „necropolele dacice obişnuite" ar trebui căutate în aşezările deschise — o propunere care iarăşi ne îndepărtează de soluţia reală a problemei.

[12] Pentru definirea culturii geto-dace clasice şi datarea ei între mijlocul sec. II î.e.n. şi cucerirea romană, vezi M. Babeş, Dacia, N.S., 23, 1979, p. 5 urm. Data de început corespunde în mare cu cea propusă de K. Horedt (Thraco-Dacica, 1, 1976, p. 129—130) pentru aşa-numitul „Latène tîrziu dacic" (150—125 î.e.n.). Elementele care definesc o bună parte din evoluţia acestei culturi: noile forme de ceramică de mînă, grosieră (oala-borcan cu butoni cilindrici, căţuia) sau fină, lustruită (oala „pepene" şi cana bitronconică, ambele avînd uneori „umbo" la fund, fructiera), proliferarea olăriei lucrate la roată, de asemenea în forme noi (strachina carenată cu marginea răsfrîntă, căni, cupe cu picior, capace, strecurători, imitaţii de cupe deliene), emisiunile monetare geto-dace tîrzii (de ex. tipul Vîrteju) etc. pot fi datate încă de la mijlocul sec. II î.e.n. şi — de subliniat — durează cel puţin pînă la mijlocul sec. I î.e.n., unele chiar mai tîrziu. Apariţia primelor dave se situează şi ea în sec. II î.e.n., aşa cum arată descoperirile de ştampile rhodiene (Popeşti, Cetăţeni). Faza lor veche de locuire (D1 la K. Horedt = orizontul I după M. Babeş, Dacia, N.S., 19, 1975, p. 136 şi fig. 7) aparţine deci perioadei clasice. De altă părere este C. Preda (Thraco-Dacica, 7, 1986, p. 90 şi 97—98), care consideră că, prin principalele ei tipuri (cele menţionate de noi aici), ceramica descoperită la Pleaşov, datată în principal în sec. II î.e.n., ar fi „imediat anterioară perioadei clasice"; în concepţia sa, evident, perioada clasică începe abia odată cu sec. I î.e.n.

realmente morminte de incinerație, grupate în necropole mai mici (Snagov) ori mai mari (Moigrad, Ocnița); se pune problema de a ști dacă scheletele depuse fără regulă, adesea dezmembrate, în gropi rotunde constituie înmormîntări intenționate și atestă biritualismul geto-dacilor sau sînt, cum s-a presupus, mărturii ale practicării sacrificiilor umane. Indiferent de răspunsurile care se dau, numărul mormintelor din perioada clasică rămîne foarte redus și ridică inevitabil întrebarea: care era tratamentul funerar rezervat marii mase a populației geto-dace din această vreme și, în ultimă instanță, care este explicația acestui fenomen ce iese din normalul evoluției culturale autohtone?

Pentru a ne apropia de soluția reală a problemei este evident necesară o reexaminare critică a informației arheologice existente, o precizare a conceptelor și, nu în ultimul rînd, o perfecționare a metodei de cercetare a obiectivelor susceptibile să aducă noi lumini în această discuție.

I. ANALIZA DESCOPERIRILOR

Practicarea *ritului incinerației*, care predomină categoric în Hallstatt-ul tîrziu și în prima parte a celei de-a doua epoci a fierului (în mare secolele VII—III î.e.n.) este asigurată și pentru perioada studiată aici. În acest sens vorbește în primul rînd o întreagă serie de *tumuli*, care întrunesc de regulă cele trei condiții necesare pentru a fi considerați morminte de incinerație: 1. *resturile calcinate ale scheletului* depuse chiar pe locul rugului sau într-o groapă special amenajată; 2. *inventarul funerar*, compus din obiecte personale (piese de port și podoabă), echipament de luptă (arme, echipament defensiv, harnașament) și din unele ofrande (vase fragmentare); 3. *amenajarea funerară — movila*, ridicată pentru a marca și proteja mormîntul. Tumuli, izolați sau adunați în grupe mici, au fost reperați și în parte cercetați în preajma unor cetăți, dave și așezări din perioada clasică, precum: Popești, Cetățeni, Radovanu, Piscu Crăsani, Lăceni, Orbeasca, Poiana, Răcătău, Brad, Cugir, Zemplin etc. [13]. Numărul lor mic (cca 60 tumuli identificați, din care peste 20 cercetați), pe de o parte, inventarul compus adesea din arme și piese de harnașament, pe de alta, au condus la concluzia că este vorba de mormintele unor reprezentanți de vîrf ai aristrocrației militare. Tumulii cu un astfel de inventar bogat datează în principal din prima jumătate și din deceniile de la mijlocul sec. I î.e.n. (Popești T.2 și 4, Lăceni, Radovanu, Cugir T.2 și 4, Zemplin T.1) și sînt răspîndiți doar în regiunile sudice și vestice ale Daciei (fig. 1). Mai vechi, din a doua jumătate a sec. II î.e.n. pare a fi doar mormîntul cu „cameră" (M.1) de la Cetățeni.

Dar și în cazurile cînd inventarul este mai sărac, amenajarea movilei funerare arată că este vorba de persoane cu un statut social deosebit.

[13] A. Vulpe, Thraco-Dacica, 1, 1976, p. 193 urm., cu bibliografia principală; Em. Moscalu, Dacia, N.S., 21, 1977, p. 329 urm.; I. H. Crișan, Apulum, 18, 1980, p. 81 urm.; V. Căpitanu, Materiale, 16(Vaslui), 1982 (1986), p. 119—120; V. Ursachi, *op. cit.*, p. 106—110; V. Budinský-Krička, in *Referaty o pracovných výsledkoch československých archeológov za rok 1958*, 2, Liblice, 1959, p. 61—67 (în tumulii de la Zemplin s-a constatat în mai multe cazuri adăpostirea resturilor cinerare in urne, la fel dealtfel ca și în M. 1 de la Cetățeni). Descoperirile de la Șimleul Silvaniei și Viscri (cf. D. Protase, *op. cit.*, p. 48—49, 54—55) prezintă un mare grad de incertitudine.

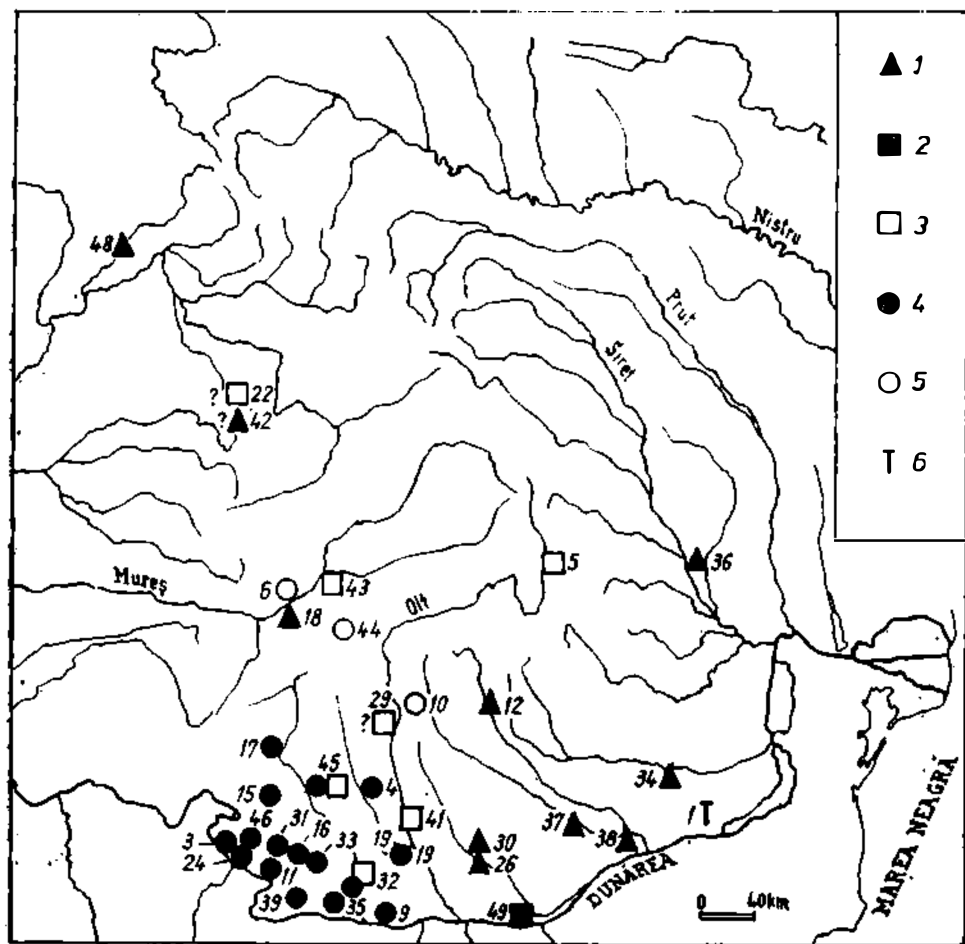

Fig. 1. Descoperiri funerare geto-dace din a doua jumătate a sec. II şi sec. I î.e.n. (*morminte de incinerație* : 1 în tumuli ; 2 în urne — necropole ; 3 în urne — izolate ; 4 în gropi — necropole ; 5 în gropi — izolate ; *de inhumație* : 6 morminte plane — izolate). Vezi *anexa 1*.

Sărăcia sau chiar lipsa inventarului s-ar putea explica atunci prin jaf (ex. Răcătău T.2, eventual Brad, T.2), prin prescripții rituale legate de sexul sau vîrsta defunctului [14] şi, credem noi, mai ales printr-o modificare a regulilor de constituire a inventarului funerar (*Beigabensitte*), intervenită după

[14] Pînă în prezent, nici un tumul din perioada clasică nu a furnizat o garnitură specific feminină, de podoabe şi piese de port. Asocierea unui echipament de luptă complet cu brățări, pandantive, mărgele şi resturile unei garnituri de centură în T. 2 de la Popeşti (A. Vulpe, *op. cit.*, p. 194 urm. şi fig. 5—6) pare să indice că bărbații purtau uneori asemenea piese. În acest sens vorbeşte determinarea antropologică a resturilor incinerate, toate de bărbați maturi (*ibidem*, p. 214), ca şi faptul că o garnitură de centură similară a fost găsită asupra „scheletului principal" din groapa vestică de la Orlea, atribuit unui bărbat de 45—50 ani (E. Comşa, Apulum, 10, 1972, p. 70 şi fig. 4—5). O asociere de arme şi podoabe, care l-a condus pe regretatul D. V. Rosetti la ideea unor „amazoane" geto-dace, s-a întîlnit şi în M. 1 de la Cetățeni (Magazin istoric, 11, 1969, p. 90—94).

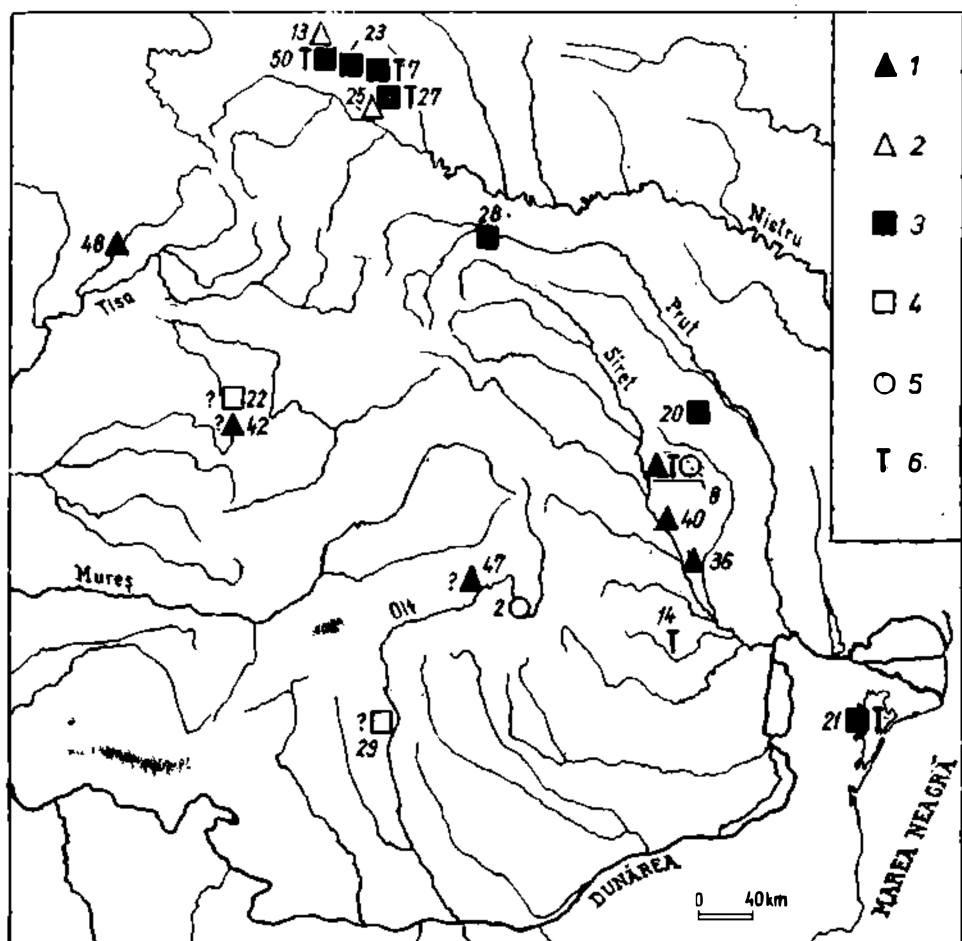

Fig. 2. Descoperiri funerare geto-dace din sec. I e.n. (legenda ca la fig. 1 ; în plus, 2 morminte tumulare de inhumaţie). Vezi *anexa 1.*

mijlocul sec. I î.c.n. Către sfîrşitul acestui secol, tumulii prezintă un inventar mai sărac (Popeşti T.3, probabil Poiana T.2 şi 3), iar în sec. I e.n. modestia inventarului şi lipsa armelor sînt trăsături cvasi-generale (Poiana T.1, Răcătău, Brad). Este însă mai greu de găsit o explicaţie pentru concentrarea acestor descoperiri mai tîrzii în bazinul Siretului şi absenţa lor la sud de Carpaţi (fig. 2), în acea regiune în care cunoaştem cei mai mulţi tumuli din sec. I î.e.n. În ciuda acestor incertitudini, care sînt în bună măsură cauzate de insuficienţa săpăturilor, este evident că incineraţia în tumuli, deşi redusă ca amploare şi fluctuantă în spaţiu, a fost practicată de-a lungul întregii perioade clasice [14bis]. De asemenea, este astăzi clar că după cucerirea romană geto-dacii au renunţat la acest tip de înmormîntare.

[14bis] Cel mai tîrziu complex databil este T. 3 de la Brad. Dintre piesele găsite în rug, limbile de curea (V. Ursachi, *op. cit.*, p. 109—110 şi pl. 10/19—21) se încadrează în faza B2 (după Eggers) a epocii romane în centrul şi nordul Europei, aşa dar după mijlocul sec. I e.n. (cf. ***Prahistoria ziem polskich***, 5, Varşovia, 1981, p. 146, pl. 23).

Dacă tumulii au aparţinut aristrocraţiei, era de aşteptat ca mormintele plane de incineraţie să reprezinte forma de înmormîntare a populaţiei de rînd şi ca acestea să apară în număr mare, mai ales în preajma marilor centre locuite. Constatăm însă că *incineraţia în urnă*, bine reprezentată în perioada anterioară şi care va cunoaşte o puternică revenire în epoca romană, abia este atestată prin cîteva descoperiri. Mai important este locul de *Urnengräber* de la Zimnicea, datat de A. D. Alexandrescu în sec. II î.e.n. şi estimat la peste 30 morminte [15]. În realitate, folosind strict drept indicatori cronologici fibulele de tip Latène C şi formele ceramice asociate, numărul complexelor tîrzii de la Zimnicea se reduce la cca 15 morminte [16]. Dintre acestea, doar cinci conţin tipuri specifice perioadei clasice (fibule Latène C2, căni bitronconice cu gît cilindric şi „mustăţi" la baza toartei, căţui, cupă cu picior : *C10* M. 73 şi 118, *C14* M. 1, *C15* M. 56 şi *C17* M. 25), în timp ce restul trebuie datate la sfîrşitul sec. III şi în prima jumătate a sec. II î.e.n. Astfel, mormintele tîrzii de la Zimnicea aparţin în principal fazei de tranziţie dintre cultura getică timpurie (sec. IV—III î.e.n.) şi cea clasică. Dacă aparenţele nu înşeală, după mijlocul sec. II î.e.n., în timp ce aşezarea continuă a fi intens locuită, înmormîntările se reduc drastic [17] sau devin „invizibile", datorită răspîndirii accentuate a unor noi practici funerare.

Celălalt lot important de morminte de incineraţie în urnă se plasează la sfîrşitul perioadei clasice. Este vorba de cele 126 *Urnengräber* din necropola daco-romană de la Enisala, care începe în ultimele decenii ale sec. I şi este folosită în continuare în sec. II e.n. [18]. Această descoperire arată cu claritate că reapariţia masivă a incineraţiei în urne, respectiv a necropolelor geto-dace s-a produs mai întîi în Dobrogea, către sfîrşitul sec. I e.n. Se poate presupune că impactul roman direct a jucat rolul determinat, mai ales dacă ne gîndim la răspîndirea ulterioară a acestei forme de înmormîntare, mai întîi în marile necropole autohtone constituite pe teritoriul provinciei Dacia, apoi şi în spaţiul extraprovincial.

[15] Crisia, 2, 1972 p. 15—26 şi pl. 1—5. Autoarea nu dă o listă a acestor morminte şi nu ilustrează decît 12 inventare funerare, dintre care doar patru conţin fibule de tip Latène. Din comentariile cronologice răspîndite în textul publicaţiei monografice a cimitirului (eadem, Dacia, N.S., 24, 1980, in special p. 42—56) putem reconstitui cu aproximaţie lista celorlalte 17—18 morminte, dintre care patru cu fibule Latène şi trei cu fibule tracice, pe care autoarea le încadrează în sec. II î.e.n. (cele din urmă împotriva afirmaţiei din Cristia, 2, 1972, p. 18, după care fibulele de tip celtic „vor fi de fapt singurele pe care le mai întîlnim în mormintele de secol II").

[16] Este vorba de mormintele : *C10* M. 55, 73, 108, 115 şi 118 ; *C14* M. 1 ; *C15* M. 56 şi 70 ; *C17* M. 25 şi 41 ; *C19* M.1, eventual şi de *C10* M. 68 ; *C14* M. 3 ; *C16* M. 2 şi 12.

[17] Nu este totuşi exclusă, teoretic, existenţa unor zone concentrate de înmormîntări din această perioadă, avînd în vedere spaţiile largi din necropolă necercetate pînă în prezent ; vezi planul săpăturilor, Dacia, N.S., 24, 1980, p. 57, fig. 1.

[18] M. Babeş, SCIV, 22, 1971, 1, p. 19—45 (săpăturile din 1967—1968) ; M. Mănucu-Adameşteanu, Peuce, 9, 1984, p. 31—39 (săpăturile din 1977—1981). Pînă în prezent s-au descoperit 145 morminte de incineraţie (dintre care 126 în urnă) şi 13 de înhumaţie (11 copii mici, sugari-infans I, şi 2 adolescenţi). Vasele fine romane (căniţe, kantharoi), cerceii cu pandativ profilat şi varianta tîrzie a fibulei puternic profilate (Almgren 82), descoperite în noile săpături confirmă datarea propusă anterior şi asigură sincronismul parţial cu faza tîrzie a davelor de la Răcătău, Brad şi Ocniţa (pentru fibule, cf. V. Căpitanu, Carpica, 16, 1984, p. 66 urm. şi fig. 6/5,9 ; 9/1 etc. ; V. Ursachi, *op. cit.*, pl. 17/11 ; 21/3 ; D. Berciu, *Buridava dacică*, p. 39 şi pl. 20/1,3 ; datarea lor la Ocniţa în sec. I î.e.n. este greşită, cf. M. Babeş, SCIVA, 33, 1982, 2, p. 253).

Explicaţia propusă nu funcţionează în cazul grupei Lipiţa din bazinul superior al Nistrului. Aici, adevărate necropole, în care predomină mormintele de incineraţie în urnă, apar încă din prima jumătate a sec. I e.n. şi continuă în sec. II (Lipiţa, Griniev, Zvenigorod etc. — fig. 2)[19]. Faptul că la Griniev şi Zvenigorod (Goeva Gora şi Velikač) apar, încă de la început şi în proporţie egală, şi morminte în urnă ale culturii Przeworsk pare să indice că în această arie impulsul care a dus la organizarea necropolelor lipiţene a venit din partea purtătorilor culturii Przeworsk. În Moldova, cele nouă morminte încă inedite de la Dumbrava (cf. CercetIst 4, 1973, p. 62) ar putea să indice, de asemenea, reapariţia incineraţiei în urnă încă înainte de orizontul necropolelor carpice din sec. III e.n.

În intervalul dintre mormintele de la Zimnicea şi cele de la Enisala incineraţia în urnă este reprezentată doar prin descoperiri sporadice, adesea incerte şi de aceea nesemnificative, înregistrate în părţile centrale şi sud-vestice ale Daciei. Astfel, din Oltenia provin trei *Urnengräber* de la Padea şi un altul (M. 10) din necropola de la Turburea-Spahii, toate cu urne de factură locală [20]. În Transilvania sînt menţionate morminte izolate, în urnă, la Bicsadul Oltului şi Giurtelec [21], iar mai nou la Teleac [22].

Totală incertitudine persistă în ce priveşte descoperirile de la Zetea, unde se vorbeşte de „numeroase morminte" de incineraţie în urne dacice grosiere, dar întregul material ilustrat este în stare de cioburi [23]. La fel de incerte şi, oricum, apariţii izolate sînt descoperirile de „urne" făcute de D. V. Rosetti la Snagov şi pe teritoriul municipiului Bucureşti [24]. În sfîrşit, după D. Berciu, din cele 382 „morminte" de la Ocniţa, „foarte puţine" (nu se dă numărul), sînt în urnă şi ar fi singurele, dealtfel, în care „oasele umane....s-au mai putut (parţial) păstra" [25]. Ele s-ar fi întîlnit şi în „necropolă" şi în aşezare, fie în gropi, fie pe solul antic (?), fie depuse sub locuinţe sau vetre. Nu sînt descrise inventare complete găsite în aceste „urne" şi din publicaţie nici nu rezultă că ele ar exista [26]. Chiar dacă, pe lîngă mormintele certe, am considera drept *Urnengräber* şi pe cele din urmă, este evident că acest tip rămîne pe parcursul perioadei clasice o apariţie

[19] Cf. V. M. Cigilik, *Naselennja Verhn'ogo Podnistrov'ja perših stolit' našoj ery*, Kiev, 1975, p. 70—78; mai nou, D. N. Kozak, *Pševors'ka kul'tura u Verhn'omu Podnistrov'i i Zahidnomu Pobužži*, Kiev, 1984, p. 86—88.

[20] Vl. Zirra, Dacia, N.S., 15, 1971, p. 234, nota 303 (Padea); P. Gherghe, Litua. Studii şi cercetări, 1, 1978, p. 17, fig. 3 şi 10/6—7 (Turburea). Necropolele respective fac parte din aşa-numita grupă Padea-Panaghiurski Kolonii (cf. Z. Woźniak, *Wschodnie pogranicze kultury lateńskiej*, Wroclaw-Varşovia, 1974, p. 74 urm.; idem, Germania, 54, 1976, 2, p. 388 urm.) şi se datează în a doua jumătate a sec. II — prima jumătate a sec. I î.e.n. Aici pare să se încadreze şi mormîntul cu urnă de la Slatina, datat de M. Butoi (Oltenia. StCom, 1, 1974, p. 29—31) în sec. IV—III î.e.n. dar care, judecînd după vîrful de lance lung de 46 cm, îndoit şi ars, datează mai curînd din sec. II—I î.e.n.

[21] D. Protase, *op. cit.*, p. 17 şi 26.

[22] V. Moga, Apulum, 20, 1982, p. 87 urm. Fiind vorba de descoperiri fortuite, neverificate, este posibil ca piesele de la Teleac să provină din morminte în groapă, aşa cum se întîmplă în chip cert la Blandiana (*infra*, p. 11, n. 35).

[23] Z. Székely, *Zetevára*, Sf. Gheorghe, 1949, p. 28—29 şi fig. 5; ca analogii autorul menţionează „mormintele "de la Tinosu şi Poiana (?).

[24] D. V. Rosetti, PMMB, 2, 1935, p. 7—9, 15—20 şi 57—68.

[25] D. Berciu, *op. cit.*, p. 120.

[26] *Ibidem*, p. 121—122. Obiecţiile noastre, formulate în SCIVA 33, 1982, 2, p. 255—256, îşi vor pierde valabilitatea doar atunci cînd antropologii vor determina oasele recuperate din „urne" drept umane.

accidentală. Excepţiile amintite privesc fie momentul de început (Zimnicea), fie pe cel de sfîrşit al acestei perioade (Enisala) sau se limitează la o arie periferică bine conturată — grupa Lipiţa (fig. 1 şi 2).

În schimb, dacă ar fi să acceptăm un punct de vedere curent în literatura noastră mai veche sau mai nouă, adevăratele necropole geto-dace ale perioadei clasice ar fi cele de *incineraţie în groapă*. Însumînd aici gropile considerate de diferiţii autori drept morminte de incineraţie se depăşeşte cifra de cinci sute — ceea ce nu înseamnă desigur foarte mult, dar oricum mai mult decît celelalte descoperiri funerare luate la un loc — şi s-ar părea că avem astfel rezolvarea problemei în discuţie. În realitate, la o examinare critică a documentaţiei lucrurile ne apar cu totul altfel.

Pînă în prezent, singura necropolă certă, mai bine cunoscută (în ciuda distrugerilor ce au precedat cercetarea) este aceea de a Turburea-Spahii, cu 28 morminte de incineraţie în groapă, unul în urnă (deja citat) şi un rug (?). Nouă dintre mormintele în groapă conţin ca inventar piese din echipamentul unor războinici, toate trecute prin foc şi rupte sau îndoite, precum şi puţine fragmente ceramice geto-dace, neîntregibile. Inventare specific feminine nu există (o singură perlă de sticlă în M.6) [27]. Credem că nu greşim generalizînd, cu prudenţa necesară, constatările făcute la Turburea asupra întregii grupe oltene a aşa-numitului aspect cultural Padea-Panaghiurski Kolonii, caracterizată prin predominarea mormintelor plane de incineraţie în groapă, cu inventar bogat în arme de tip Latène şi piese de harnaşament. Vor fi existat desigur şi morminte cu urnă (*supra*, p. 9, n. 20), dar constatările făcute în unele săpături (Corlate) [28], ca şi extrema raritate a ceramicii între materialele recuperate din descoperirile de acest tip, în covîrşitoare majoritate întîmplătoare, ne lasă să presupunem că cele mai multe morminte din grupa olteană erau în gropi simple, ca la Turburea-Spahii. Din aceeaşi categorie de morminte fac parte, în principiu, şi acele descoperiri de arme grupate, arse şi îndoite, care datorită absenţei oaselor calcinate trebuie considerate înmormîntări simbolice (cenotafuri) [29].

Prin numărul relativ mare de morminte şi existenţa unor veritabile necropole [30], cu inventare bogate în piese de tip Latène celtic, databile în a doua jumătate a sec. II şi în prima jumătate a sec. I î.e.n. [31], teritoriul Olteniei

[27] P. Gherghe, *op. cit.*, p. 16—18 şi fig. 9, 12—13; idem; în *Documente recent descoperite şi informaţii arheologice*, Bucureşti, 1984, p. 30—36 şi fig. 2—5.

[28] C.S. Nicolăescu-Plopşor, Dacia, 11—12, 1945—1947, p. 21—22.

[29] În săpături sistematice nu au putut fi observate oase calcinate în complexele de la Balta Verde (D. Berciu, E. Comşa, Materiale, 2, 1956, p. 399—400) şi Rast (E. Tudor, SCIV, 19, 1968, 3, p. 517). Înmormîntări simbolice se întîlnesc în aceeaşi perioadă şi în necropola scordiscă de la Belgrad-Karaburma, unde alături de 27 morminte de incineraţie în urne şi 42 în gropi, au fost înregistrate şi cca 15 morminte cu vase şi inventar metalic, dar fără oase calcinate, considerate de autor drept cenotafuri (J. Todorović, *Praistorijska Karaburma*, 1 Belgrad, 1972, p. 44).

[30] Catalogul publicat în 1974 de Z. Woźniak (*Wschodnie pograniczc*..., p. 183—185) cuprinde 30 localităţi, în care au apărut arme şi piese de harnaşament caracteristice grupei în discuţie. În 18 cazuri există indicaţii privind caracterul funerar al descoperirilor, iar în cîteva dintre ele putem vorbi cu certitudine de necropole (Turburea, Corlate, Padea, Gruia etc.).

[31] În acest interval se încadrează fibulele de schemă Latène mijlocie evoluată (LT C2) din mormintele de la Corlate (C.S. Nicolăescu-Plopşor, *op. cit.*, pl. 2/4), de la Corcova (inedită, Muzeul Porţilor de Fier, Drobeta-Turnu Severin) şi Gruia (inedită, acelaşi muzeu, nr. inv. I. 5003, săpături V. Mihai-Enăchiuc, 1969). Pentru informaţiile privind aceste două din urmă descoperiri am a mulţumi dr. Mişu Davidescu, directorul muzeului.

face o notă aparte față de restul spațiului dacic (fig. 1). Ar fi desigur greșit să se atribuie global aceste descoperiri unor grupe de scordisci, refugiați pe teritoriul Daciei în fața ofensivei romane, chiar dacă această deplasare de populație a fost reală[32]. Cert este că în unele cazuri, controlate arheologic, în morminte a apărut ceramică geto-dacă (Turburea-Spahii, Padea), ceea ce implică cu mare probabilitate atribuirea lor populației autohtone[33]. Alte descoperiri sugerează, dimpotrivă, o prezență scordiscă efectivă (Gruia, Ciupercenii Vechi)[34]. Pentru cele mai multe morminte, apărute întîmplător, o atribuire etnică nu este posibilă. Putem însă conchide că dacă grupa olteană nu este nici exclusiv, nici predominant celtică, manifestarea ei particulară pe plan funerar, prin adevărate necropole de incinerație, este oricum rezultatul unei puternice influențe scordisce în mediul cultural autohton.

În afara Olteniei, în aceeași perioadă răspîndirea mormintelor de incinerație în groapă, cu arme, eventual harnașament și vase de ofrandă, este deocamdată atestată doar de cîteva descoperiri din Muntenia (Cepari) și Transilvania (Blandiana, eventual Teleac)[35]. Tot în Transilvania, la Tilișca cunoaștem două morminte în groapă, cu inventar feminin (podoabe dacice de argint, mărgele)[36], la Ariușd un altul, cu fibulă, cuțit și vîrf de săgeată[37], iar în Moldova a fost recent semnalat un astfel de mormînt la Brad (fig. 1 și 2)[37bis].

Numărul mormintelor de incinerație în groapă pe care le socotim certe sau probabile nu este foarte mare (sub o sută), iar marea lor majoritate provine din Oltenia, conturînd un fenomen cu caracter regional. Am lăsat în afara acestei estimări și a oricăror concluzii privind obiceiurile de înmormîntare ale perioadei clasice gropile, publicate drept morminte de incinerație, de la Moigrad[38] și Ocnița[39], precum și descoperirile de același

[32] Cf. Vl. Zirra, Dacia, N.S., 15, 1971, p. 237; idem, Thraco-Dacica, 1, 1976, p. 179–182.

[33] După Vl. Zirra (Dacia N. S., 15, 1971, p. 237), numai mormintele în urnă ar fi autohtone, în timp ce acelea în groapă (*Brandgrubengräber*), puțin numeroase, ar trebui legate de pătrunderea scordiscilor. Necropola de la Turburea-Spahii contrazice însă acest fel de a vedea lucrurile.

[34] Printre noile descoperiri de la Gruia (*supra*, n. 31) remarcăm două castroane lucrate la roată (Muz. Porților de Fier, nr. inv. I. 4457 și I. 5011), o brățară de fier cu mijlocul lățit și ornat (nr. inv. I. 4392) și două paftale din fier, placate cu foaie de bronz decorată (inv. nr. I. 4393-94 și I. 5002; tipul I, cf. M. Babeș, SCIVA, 34, 1983, 3, p. 199–200 și fig. 1) — toate cu analogii strînse în necropola scordiscă de la Karaburma, la fel de altfel ca și vasul cu două torți supraînălțate de la Ciupercenii Vechi (Vl. Zirra, Thraco-Dacica, 1, 1976, p. 182, fig. 5/3).

[35] Eug. Popescu, A. Vulpe, Dacia, N.S., 26, 1982, p. 90–91 și 113, fig. 8/1–4 (Cepari); aceiași autori au publicat în Thraco-Dacica, 1, 1976, p. 224 și fig. 8/1–2, o lance și un cuțit de luptă, ambele arse, descoperite la Davidești – Dealul lui Mădăran și provenind eventual dintr-un astfel de mormînt; pentru Blandiana, vezi H. Ciugudean, ActaMN, 17, 1980, p. 425 urm., iar pentru Teleac *supra*, n. 22.

[36] N. Lupu, Thraco-Dacica, 2, 1981, p. 197–207. Pe baza pieselor de argint, mormîntul se datează în prima jumătate a sec. I î.e.n.

[37] Zsolt Székely, SCIVA, 33, 1982, 2, p. 136–137. Datare: a doua jumătate a sec. I e.n.

[37bis] V. Ursachi, *op. cit.*, p. 111 și pl. 11. Vasele de import descoperite îl îndeamnă pe autor să creadă că ar fi vorba de mormîntul unui roman (!?). Reținem datarea: sec. I e.n.

[38] M. Macrea, M. Rusu, Dacia, N.S., 4, 1960, p. 201 urm. (săpăturile din 1958–1959: 55 gropi); Al. V. Matei, ActaMP 10, 1986, p. 126–128 (săpături 1984: 27 gropi).

[39] D. Berciu, *op. cit.*, p. 122 urm. Din cele 382 „morminte de incinerație" *majoritatea* ar fi în gropi, dar nu se dă cifra exactă.

fel, mai vechi, de la Snagov, Bucureşti, Poiana, Tinosu, Sf. Gheorghe-Bedeháza, Sighişoara-Wietenberg, Oradea-Salca etc. [40] Împotriva caracterului funerar al acestor complexe pledează următoarele argumente:

a. Lipsa în general a oaselor calcinate în gropile de la Ocniţa [41] şi puţinătatea lor la Moigrad [42]. În fapt, pentru nici una din descoperirile amintite mai sus nu există o expertiză antropologică autentică, publicată sau comunicată public. Un lot infim de oase mărunte, arse şi nearse, recoltate din două gropi de la Moigrad în campania 1987, a fost determinat ca fiind compus exclusiv din oase de animale [43].

b. Varietatea extremă a formei gropilor (de ex. la Ocniţa: ovale, rotunde, covată, cilindrice, în formă de nişă) [44] şi, de regulă, dimensiunile mult prea mari în raport cu destinaţia presupusă şi cu aşa-zisul „inventar".

c. Umplutura gropilor cuprinde chirpic ars, crustă de vatră, oase de animale, ceramică fragmentară (cioburi din foarte multe vase), rar vase întregi sau întregibile, unelte şi ustensile de uz curent sau specializat, foarte rar podoabe, arme sau monede. Asocierea acestor materiale nu este supusă nici unei reguli repetabile, cum ar trebui să se întîmple în cazul inventarului funerar. La fel de neregulată este distribuţia lor în umplutură, astfel că gropile în discuţie nu se deosebesc prin nimic de gropile menajere, obişnuite în aşezările geto-dace clasice.

Trebuie dealtfel reamintit că în aşa-zisele „necropole" de la Ocniţa şi Moigrad, pe nivelul antic — printre presupusele „morminte" — există tipice urme de aşezare, de felul locuinţelor, aglomerărilor de cioburi şi chirpic, vetrelor, cuptoarelor gospodăreşti etc. [45]. Mai mult decît atît, la Moigrad avem dovada clară că platoul „Măgurii" era fortificat cu val şi şanţ [46]. Este evident că în primul caz este vorba de o zonă a aşezării „civile", iar

[40] Pentru descoperirile de la Snagov şi de pe teritoriul municipiului Bucureşti (Fundeni, Dămăroaia, Tei, Popeşti-Leordeni), vezi D. V. Rosetti, *op. cit.*, (*supra*, n. 24) şi recenzia lui I. Nestor (PZ, 27, 1936, 3—4, p. 270—271), care încă de pe atunci, în directă cunoştinţă de cauză, se îndoia de caracterul lor funerar („Uns scheint noch immer, daß der Grabcharakter dieser Gruben nicht gesichert ist"); pentru Sighişoara-Wietenberg, cf. K. Horedt, C. Seraphin, *op. cit.*, p. 17—20. În general, vezi D. Protase, *Riturile funerare* ..., p. 15—60 (*s.v.*), şi *Autohtonii în Dacia*, I, 1980, p. 93—96.

[41] D. Berciu (*op. cit.*, p. 122) afirmă clar că „nu s-au păstrat oase umane incinerate decît în urne".

[42] M. Macrea, M. Rusu, *op. cit.*, p. 207; D. Protase, *Riturile funerare* ..., p. 72; Al. V. Matei, *op. cit.*, p. 126.

[43] Materialul a fost prezentat de Cornelia Stoica, care a participat la săpături, şi a fost studiat de antropologul N. Miriţoiu şi de paleozoologul M. St. Udrescu (Institutul Dr. Victor Babeş, Bucureşti). Din expertiza celor doi specialişti, care au avut amabilitatea de a mi-o pune la dispoziţie, rezultă că lotul conţine atît oase nearse cît şi oase arse (cu dimensiuni de max. 35 mm). Cele dintîi sînt oase de *Bos taurus* (molari, metatars, fragment de coxal), *Equus cabalus* (fragment de radius) şi *ovis/capra* (calcaneu) şi prezintă unele rupturi şi tăieturi din vechime, care le dau aspectul de resturi menajere. Oasele arse (fragmente de coaste, epifize şi diafize, falange, craniu, corn) provin de asemenea de la animale, atît de talie mică (porc, oaie), cît şi de talie mare (bovidee). După aspect, piesele studiate ar reprezenta mai curînd oase curăţite de carne, ajunse accidental în foc, decît oase calcinate rezultate din incinerarea unor animale; lotul studiat este însă prea mic pentru a se trage o concluzie definitivă în acest sens. Nu a putut fi identificat nici un os uman.

[44] D. Berciu, *op. cit.*, p. 122.

[45] Această situaţie l-a condus pe D. Berciu (*op. cit.*, p. 120) la concluzia puţin obişnuită, după care la Ocniţa „întrepătrunderea dintre locuire şi înmormîntare a avut loc în permanenţă".

[46] M. Macrea, M. Rusu, *op. cit.*, p. 204. Fortificaţia a fost secţionată în cursul noilor săpături, întreprinse de Al. V. Matei (*op. cit.*, p. 128).

în cel de-al doilea de o cetate, și că în ambele cazuri gropile în discuție apar ca o urmare firească a locuirii permanente, a unor activități casnice și productive, eventual a unor operații de cult (îngropare de ofrande)[47].

Pe de altă parte, inventarul gropilor de la Ocnița, Moigrad, Snagov etc. are cu totul altă compoziție decît acela al mormintelor *certe* de incinerație, tumulare sau plane, în care întîlnim de regulă arme și piese de harnașament, mai rar podoabe și ceramică, niciodată însă uneltele și resturi de locuințe. Teoretic, se poate imagina că în cursul evoluției „monumentelor de tip Moigrad-Ocnița"[48], care sînt în cea mai mare parte ulterioare grupei oltene de morminte sau tumulilor de tip Popești-Cugir, s-ar fi produs o radicală schimbare a regulilor de constituire a inventarului funerar și de amenajare a mormintelor și, în fapt, ea s-a produs. Numai că, în măsura în care putem urmări o anumită evoluție a practicilor funerare geto-dace, în special în sec. I e.n., indiciile existente nu merg în direcția aberantă a presupuselor „necropole" de tip Moigrad-Ocnița[49], ci în aceea a unei legături cu necropolele daco-romane și ale dacilor liberi. Este vorba cum arătam mai sus, de revenirea la incinerația în urnă, care predomină net asupra incinerației în groapă, și de practicarea înhumației pentru copii, eventual și adolescenți, în cadrul unui sistem care a fost denumit „birituallism complementar"[50].

În legătură cu eventuala folosire a ritului înhumației în perioada geto-dacă clasică se pune problema scheletelor umane, apărute frecvent în diferite contexte arheologice, doar extrem de rar însă în necropole constituite. Mai precis, trebuie dat un răspuns clar la întrebarea dacă aceste descoperiri — resturile a 120—130 indivizi, provenind din cca 20 stațiuni[51] (fig. 3) — atestă ponderea reală a înhumației la geto-daci în perioada clasică sau dacă nu cumva este vorba de reflexul unui comportament care iese din sfera practicilor funerare propriu-zise. Înclinarea actuală a specialiștilor spre această din urmă ipoteză este determinată de numărul tot

[47] Și alți cercetători au remarcat că unele sau altele dintre descoperirile de pe Măgura Moigradului nu se încadrează în criteriile curente de definire a necropolelor, dar acordînd descoperitorilor credit, cel puțin parțial, concluziile lor rămîn echivoce, de compromis; cf. D. Protase, *op. cit.*, p. 73; I. H. Crișan, *Spiritualitatea geto-dacilor*, p. 420—422; V. Sîrbu, *op. cit.*, p. 106.

[48] Ca și întreaga stațiune, gropile atribuite așa-zisei „necropole" de la Ocnița se datează în sec. I î.e.n.—I e.n. (cf. M. Babeș, SCIVA, 33, 1982, 2, p. 252—255). Monedele și fibulele descoperite la Moigrad permit o încadrare cronologică asemănătoare. În ambele stațiuni, fibulele înrudite cu tipul Almgren 82 indică o dată finală către sfîrșitul perioadei geto-dace clasice (cf. *supra*, n. 18).

[49] Pe baza celor 18 gropi cu materiale geto-dace din sec. III—II î.e.n. cercetate la Bratei, Ligia Bârzu (Thraco-Dacica, 1, 1976, p. 183 urm.) ajunge la concluzia că încă din această vreme ar fi apărut ritualul funerar care apoi va caracteriza ceea ce autoarea numește „cimitirele de tip Salca-Porolissum". Gropile de la Bratei, de forme foarte diferite, conțin în umplutura lor obișnuitul inventar al gropilor din așezări. Într-o singură groapă s-ar fi găsit „cîteva mici oase calcinate", pentru care lipsește însă expertiza antropologică.

[50] M. Babeș, SCIV, 22, 1971, 1, p. 33; cu argumente detaliate, bazate în special pe rezultatele noilor săpături de la Poienești, N. Mirițoiu, comunicare susținută la Institutul de Arheologie din București la 11 februarie 1983.

[51] Am pornit de la repertoriul întocmit de V. Sîrbu (Istros, 4, 1986, p. 89—101 și tabelul fig. 7, cu literatura respectivă), eliminînd însă descoperirile care nu aparțin perioadei clasice (Berea, Bîzdîna, Celei, Dulceanca) și pe cele cu datare incertă (Bunești, Ciorani, Valea Popii, Vărăști). Nici în privința altor complexe (Brașov, Sighișoara-Albești, Vlădiceasca) încadrarea cronologică propusă de diferiții autori nu a putut fi verificată. Se adaugă, în schimb, o groapă cu schelet de copil din așezarea de pe Ostrovul Șimian (informație G. Popilian).

mai mare de oseminte umane, descoperite fără o ordine evidentă în gropi situate în cuprinsul sau la marginea unor aşezări. Pentru caracterizarea şi interpretarea corectă a acestei categorii de complexe este necesar să fie puse în evidenţă următoarele fapte :

a. Gropile cu schelete apar, în general, în arealul locuit al aşezărilor[52] şi au forma (cilindrică, tronconică), dimensiunile şi umplutura (amestecată

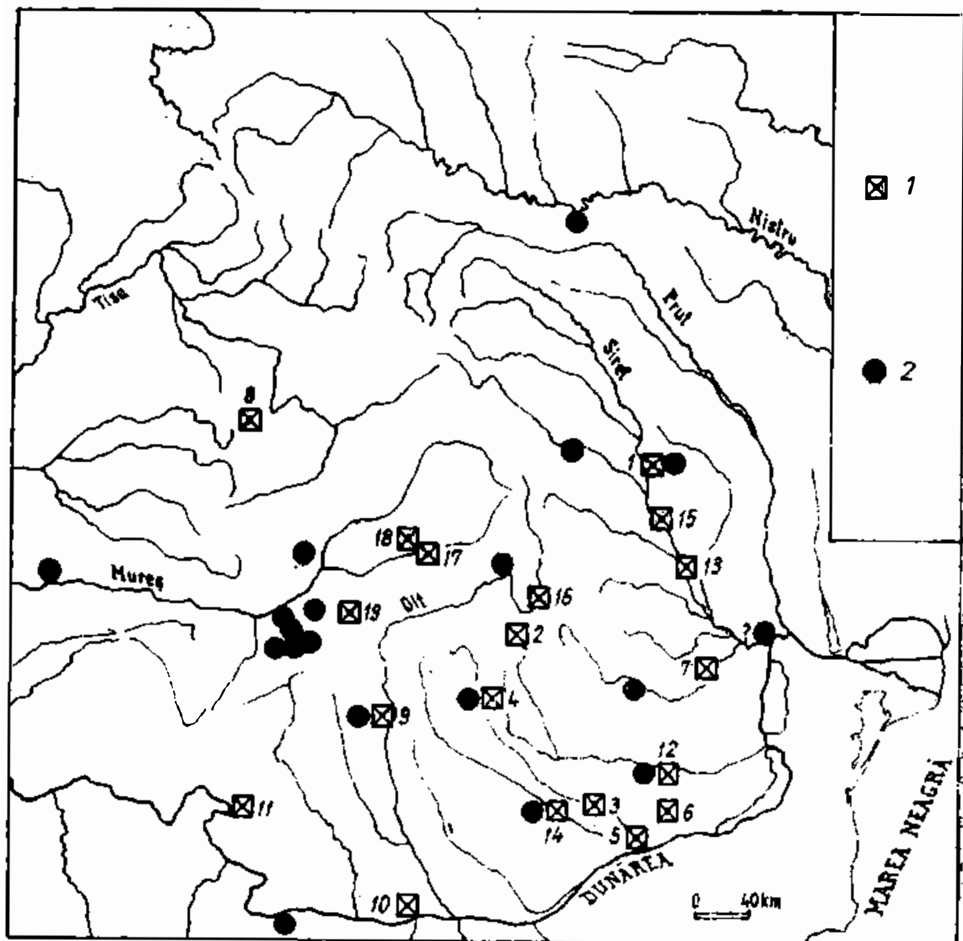

Fig. 3. Gropi cu schelete umane (1) şi sanctuare (2) din perioada geto-dacă clasică, în principal sec. I î.e.n. — I e.n. Vezi *anexa 2*.

[52] De ex. la Căţelu Nou, Chirnogi, Grădiştea, Sf. Gheorghe-Bedeháza, Şura Mică. În cazul davelor cu „acropole" şi aşezare deschisă imediat învecinată ele se se întîlnesc mai ales în afara fortificaţiei : Popeşti, Piscu Crăsani, Brad, Sighişoara-Wietenberg. La Cetăţeni scheletele de copii au apărut în contextul unui loc de ofrande (în parte arse), aflat în aşezare. Noţiunea de „cîmp de gropi" — înţelegind prin aceasta un monument de tip deosebit, net separat funcţional şi topografic de aşezare — s-ar putea aplica în cazul complexului de la Orlea, nu însă, aşa cum credeam (M. Babeş, Dacia, N.S., 23, 1979, p. 10) şi cum crede încă V. Sîrbu (*op. cit.*, passim), pentru descoperirile de la Moigrad, Sf. Gheorghe şi Sighişoara.

sau stratificată, cu lipitură de pereți și de vetre, pietre, cărbuni, cenușă, oase de animale, fragmente din numeroase vase neîntregibile, alte obiecte de uz comun) caracteristice gropilor menajere din așezări [53]. Frecvent, scheletele nu zac pe fund, ci în umplutură (la diferite niveluri, cînd sînt mai multe), ceea ce arată că depunerea nu s-a efectuat de la început în gropi special amenajate, ci în cursul umplerii unor gropi care au avut inițial altă destinație [54]. Deși nu poate fi stabilită o legătură topografică și funcțională directă, este de semnalat faptul că în cinci cazuri gropile cu schelete au apărut în stațiuni care au sanctuare (fig. 3).

b. Observațiile făcute *in situ* asupra scheletelor (dispoziții contrare ordinei anatomice, schelete incomplete, părți de schelete, oase izolate, în special cranii) arată că frecvent în aceste gropi au fost depuse, mai exact aruncate, cadavre multilate sau părți din ele. Excepție fac oarecum copiii, ale căror schelete par a fi fost de cele mai multe ori întregi și apropiate ca poziție de normal (întinse pe spate sau ușor chircite). Destul de des, în aceeași groapă s-au descoperit schelete sau părți din scheletele mai multor persoane (de la 2 la 8 indivizi), de vîrste și sexe diferite [55].

c. Poziția și orientarea scheletelor, chiar și a celor întregi, diferă de la groapă la groapă sau în cuprinsul aceleiași gropi, denotînd absența oricăror reguli stabile, uniforme, de tratament ritual.

d. Nemijlocit asupra scheletelor s-au găsit uneori piese de port sau podoabă (paftale, fibule, cercei, perle, pandantive), niciodată însă arme sau obiecte de uz curent, care să fi fost depuse în chip special cu ocazia îngropării. De asemenea, ceramica (aproape fără excepție fragmentară) și oasele de animale nu constituie componente ale unui inventar funerar, depuse intenționat ca ofrande, ci aparțin umpluturii gropilor respective [56].

Toate constatările de mai sus evidențiază lipsa de grijă, respectiv lipsa de reguli în tratarea rămășițelor umane și ne duc la concluzia că gropile cu schelete nu pot fi considerate drept *morminte în sensul propriu al cuvîntului*, ci doar ca locuri de depozitare mai mult sau mai puțin întîm-

[53] Concret, vezi gropile 31, 110 și 116 de la Grădiștea (V. Sîrbu, *op. cit.*, p. 90—92 și fig. 1—5).

[54] *Ibidem*, p. 91—92 și 102. Mai nou, V. Ursachi (*op. cit.*, p. 112 urm.) vorbește de existența unor „socluri" cruțate pentru depunerea morților în gropile de la Brad, ceea ce ar implica destinația funerară a acestor gropi dintru început. Situația din gr. 23, unde scheletul M.3 intră sub soclul lui M.2, iar M.1 suprapune pe M.4 (*ibidem*, pl. 17/12) nu se încadrează în această schemă. De adăugat că sistemul de săpătură prin golirea gropilor pe contur (evident în ilustrația fotografică a lucrării citate), și nu prin secționare, lasă loc îndoielii privind veridicitatea profilelor publicate: oricum, dacă „soclurile" sînt reale, din pămînt viu, nesăpat, linia care în aceste profile le conturează *și* spre exteriorul, respectiv fundul gropii ar trebui să lipsească. Împotriva caracterului funerar al acestor descoperiri pledează chiar faptul remarcat de V. Ursachi (p. 113), că umplutura consta din „material caracteristic gropilor menajere".

[55] Este cazul la Brad, Brașov (?), Cetățeni, Grădiștea, Ocnița, Orlea, Poiana (?), Popești, Sighișoara-Wietenberg, Sighișoara-Albești (?), Sf. Gheorghe și Șura Mică (literatura la V. Sîrbu, *op. cit.*, p. 89 urm.).

[56] De ex. piesele (fragmente ceramice, oase, corn de cerb, ou, figurină) descoperite cu 10—25 cm deasupra unora din scheletele de la Grădiștea, cărora V. Sîrbu (*op. cit.*, p. 90—92) le dă valoarea de „certe elemente de ritual"(?).

plătoare a resturilor unor jertfe umane [57]. Victimele acestor ritualuri de sacrificiu (care implicau probabil şi practicarea antropofagiei) vor fi provenit în principal din afara comunităţii respective, eventual din rîndul unor populaţii alogene [58] şi putem presupune că au fost destinate, aşa cum ne informează Iordanes (*Getica*, 41), „înduplecării" unei zeităţi supreme de caracter războinic. Indiciile existente nu justifică în schimb ipoteza sacrificiilor umane cu ocazia înmormîntării unor personaje mai importante, astfel că nici în cazul gropilor cu mai multe schelete, între care se presupune existenţa unui „schelet principal" [59], nu poate fi vorba de morminte propriu-zise. Toate complexele aici discutate se constituie aşadar într-o categorie bine conturată de descoperiri, care în sec. I î.e.n. — I e.n. [60] acoperă cea mai mare parte a Daciei (fig. 3) şi se plasează, indubitabil, în afara sferei manifestărilor funerare.

Lăsînd deoparte această categorie, rămîn foarte puţine atestări ale folosirii ritului înhumaţiei de către geto-dacii perioadei clasice. Este certă astfel, existenţa unor morminte de înhumaţie din sec. I e.n. în necropolele

[57] Pentru reconstituirea exactă a „scenariului" acestor sacrificii sînt necesare foarte atente observaţii arheologice şi antropologice. Cel imaginat de E. Comşa (Apulum, 10, 1972, p. 66—68) pentru groapa estică de la Orlea porneşte de la ideea că sacrificarea celor şapte victime s-a făcut în apropierea gropii şi a fost urmată imediat de depunerea în pămînt, în straturi succesive, ultimul fiind „înmormîntat" personajul pentru care s-ar fi practicat sacrificiile. Poziţia extrem anormală a unor schelete (mai ales a picioarelor), separarea sau lipsa unor oase — fapte constatabile în ilustraţie (fig. 2 şi 6), dar nu în comentariile autorului săpăturilor şi ale antropologilor (cf. D. Nicolăescu-Plopşor, C. Rişcuţia, RevMuz, 1, 1969, p. 69 urm.) — arată însă că „depunerea" în groapă s-a făcut într-un stadiu avansat de descompunere a ligamentelor şi părţilor moi ale cadavrelor, după ce acestea au zăcut o bună vreme neîngropate. Acelaşi lucru poate fi presupus pentru majoritatea scheletelor cu poziţii extrem anormale, dezmembrate şi cu lipsuri, din alte staţiuni, făcînd ca ipoteza semnificaţiei funerare a acestor descoperiri să fie prea puţin verosimilă.

[58] În acest sens ar putea fi interpretat faptul că asupra unor schelete din gropile de la Orlea, Poiana, Sighişoara — Wietenberg şi Şura Mică s-au găsit paftale, a căror origine trebuie căutată în mediul scordisc din zona de confluenţă a Savei cu Dunărea pannonică (cf. M. Babeş, SCIVA, 34, 1983, 3, p. 207 urm.).

[59] E. Comşa (*op. cit.*, p. 66—70) defineşte drept „principale" ultimele schelete depuse în gropile de vest şi de est de la Orlea, unul purtînd o pafta, iar celălalt fiind lipsit de inventar. Spre deosebire de V. Sîrbu (*op. cit.*, p. 104), considerăm că în lipsa unui inventar bogat sau cel puţin relevant pentru statutul social deosebit al celui pentru care se presupune că s-au adus jertfele umane, singură poziţia centrală în groapă nu este suficientă pentru o astfel de interpretare.

[60] În principal din prima jumătate a sec. I î.e.n. datează paftalele deja menţionate (*supra*, nr. 58), în timp ce fibula de tip Jezerine din gr. 84 de la Grădiştea se plasează în a doua jumătate a aceluiaşi secol, pînă în epoca augustee (cf. S. Rieckhoff, SaalburgJahrb, 32, 1975, p. 24 urm.). Mai vechi, din sec. II î.e.n., ar putea fi complexul de la Cetăţeni, unde sînt menţionate amfore rhodiene. Singurele descoperiri care sînt cu certitudine datate în sec. I e.n., mai precis în a doua sa jumătate, sînt scheletele de la Brad (V. Ursachi, *op. cit.*, pl. 17, 21, 23) care purtau fibule şi cercei de felul celor de la Enisala (*supra*, n. 18), precum şi pandantive-căldăruşă. Pentru cerceii torsionaţi cu capete zoomorfe (*ibidem*, pl. 28/2—3) un reper cronologic precis îl constituie tezaurul de la Bare (Iugoslavia), conţinînd o monedă din anul 87 e.n. (K. Horedt, Dacia, N. S., 17, 1973, p. 132, tab. II, nr.4). Pe baza pandantivelor—căldăruşă, groapa cu schelete de la Ocniţa trebuie şi ca datată în sec. I e.n., cel mai devreme în a doua jumătate a secolului precedent, în nici un caz însă în sec. II î.e.n., cum crede D. Berciu (Thraco-Dacica, 4, 1983, p. 35). Datele de cronologie menţionate indică o restrîngere a practicării sacrificiilor umane în sec. I e.n., cînd scheletele descoperite sînt mai ales de copii (la Brad 13 din 18 indivizi) şi par a se concentra mai ales în Moldova. Din epoca romană (sec. II — III) nu cunoaştem descoperiri care să ateste, în continuare, existenţa sacrificiilor umane, cu excepţia acelela, incerte ca datare, de la Dulceanca (cf. V. Sîrbu, *op. cit.*, p. 96).

aspectului Lipiţa, inclusiv în cazul unor tumuli „princiari" [61]. Către sfîrşitul acestui secol, foarte probabil sub influenţă romană, la Enisala inhumaţia este rezervată exclusiv copiilor (*supra* n. 18), aşa cum se constată mai tîrziu, în sec. II—III, în necropolele dacilor din provincie (Soporu de Cîmpie, Locusteni) sau în cele timpurii ale carpilor (tipul Poieneşti) [62]. În rest, în cea mai mare parte a spaţiului geto-dac, pentru perioada studiată cunoaştem practic doar cîteva descoperiri izolate [63], cu totul insuficiente pentru a ilustra o anumită răspîndire a acestui rit (fig. 1 şi 2) şi a contribui la lămurirea problemei ce ne preocupă aici.

Analiza critică a descoperirilor geto-dace clasice, care pe drept şi, mai ales, pe nedrept au fost considerate morminte sau necropole (înţelegînd prin aceasta înmormîntări efectuate în arii special rezervate, după reguli precise şi constante de tratare a cadavrului şi de amenajare a mormîntului *(Grabsitte)*, respectiv de constituire a inventarului din piesele de port personal *(Trachtsitte)* şi din obiecte depuse ca ofrandă *(Beigabensitte)*, ne conduce la următoarele concluzii imediate:

1. Mormintele propriu-zise, certe, sînt cele de *incineraţie — tumulare* (de regulă cu arderea cadavrului pe loc) şi *plane*, cu depunerea resturilor cinerare *în gropi* sau, mai rar, *în urne*. Ies din discuţie gropile de tip Moigrad-Ocniţa, care sînt în fapt gropi de aşezare, umplute cu resturi menajere, eventual folosite şi pentru depunerea unor ofrande domestice. Nu pot fi considerate drept morminte propriu-zise nici gropile rotunde cu schelete, care reprezintă depozite de resturi ale unor sacrificii umane, ieşind din sfera practicilor funerare. Puţinele morminte de înhumaţie certe apar în zonele periferice ale Daciei către sfîrşitul perioadei clasice şi aparţin în principal copiilor.

2. *Inventarul mormintelor certe* este constituit după anumite reguli, legate de port şi de depunerea de ofrande. Cel mai frecvent, în mormintele de incineraţie tumulare şi în cele cu gropi plane el este reprezentat prin piese de echipament militar (arme, harnaşament), ilustrînd tratamentul funerar deosebit rezervat aristocraţiei şi păturii războinice în sec. II—I î.e.n.

[61] Astfel, în necropolele de la Lipiţa, Bolotnoe şi Zvenigorod şi în mormintele „princiare" de la Kolokolin şi Čižikov; cf. V. M. Cigilik, *op. cit.* (supra, n. 19), p. 77—78; M. Śmiszko, WiadArch, 13, 1935, p. 155 urm.: idem, SA, 1, 1957, p. 238 urm.

[62] M. Babeş, SCIV, 22, 1971, 1, p. 31—33. Că limitarea ritului înhumaţiei la copii se datorează unei influenţe romane pare a o dovedi situaţia din necropola plană a Romulei, unde s-a constatat o evoluţie, de la predominarea incineraţiei în sec. II — cînd mormintele de înhumaţie aparţin în majoritatea cazurilor unor copii — către un echilibru al celor două rituri la mijlocul sec. III e. n. (Idem, Dacia, N. S., 14, 1970, p. 176 şi 191). Trebuie aici din nou amintită tradiţia romană care interzicea incinerarea copiilor înainte de apariţia dentiţiei: „Hominem priusquam genito dente cremare mos gentium non est" (Pliniu, *Nat. hist.*, VII, 15).

[63] În necropola din epoca bronzului de la Cîndeşti a apărut un înhumat copil (M. 71), purtînd cercei şi fibule similare celor descoperite la Enisala şi Brad (*supra*, n. 18 şi 60) şi databile în ultima parte a sec. I e.n. (V. Bobi, comunicare la sesiunea Muzeului din Tecuci, 7 iunie 1984; A. Florescu şi M. Florescu, Studia Antiqua et Archaeologica, 1, Iaşi, 1983, p. 86, atribuie acelaşi mormînt unei femei). Mai trebuie aici amintite cele cîteva morminte de înhumaţie de la Andolina (azi Ciocăneşti, jud. Călăraşi), dintre care unul de copil (M. 11 — cu fructieră şi cană lucrate la roată) datează sigur din perioada clasică, mai probabil din sec. I î.e.n. (cf. M. Turcu, *Geto-dacii din Cîmpia Munteniei*, p. 176 şi pl. 39/3; materiale inedite în Muz. Călăraşi).

Mai rar se întîlnesc morminte de incinerație cu piese de port și podoabă, dar nu se remarcă existența unei garnituri specific feminine. Obiectele cu caracter de ofrandă (de ex. vase, ustensile, oase de animale) apar extrem de rar. În ansamblu, inventarele perioadei clasice sînt, deci, relativ sărace. Contrastînd cu bogăția de obiecte din așezări, multe de import, de excelentă calitate, această sărăcie nu poate fi explicată decît prin sobrietatea impusă de regulile funerare, respectiv de concepțiile eschatologice, chiar și în cazul înmormîntării unor personaje deosebite (ex. tumulii din sec. I e.n. din Moldova). Abaterile se produc sub influența unei mode străine : pe de o parte, cea scordiscă, evidentă în inventarele cu arme din faza timpurie a perioadei clasice, pe de alta, cea germanică (Przeworsk), care face ca în mormintele lipițene să apară arme, fibule perechi, amnare etc.

3. Exceptînd faza de început (în special în Oltenia) și aceea tîrzie (în aria Lipița și în Dobrogea, deja controlată de romani), cînd mormintele sînt mai numeroase și formează *necropole*, de-a lungul perioadei clasice descoperirile funerare certe sînt extrem de rare și apar izolat. În preajma marilor așezări și cetăți nu există, în afară de cîteva grupe de tumuli „princiari", adevărate cimitire, în care să fi fost înmormîntată numeroasa populație concentrată aici. Cunoaștem, așadar, modul de înmormîntare al aristocrației și al unor cete de războinici, care continuă unele tradiții funerare mai vechi. La cealaltă extremitate a scării sociale, persoanele destinate sacrificării rituale nu beneficiază de un tratament funerar reglementat; resturile lor sînt depozitate fără grijă în gropi din așezări. Nu cunoaștem însă mormintele, respectiv necropolele marii mase a populației și, în lipsa unor indicii pozitive, trebuie să admitem practicarea unor forme „discrete" de înmormîntare, insesizabile sau greu sesizabile arheologic [64]. Cea mai plauzibilă este ipoteza incinerării cadavrelor și a depunerii resturilor nu în morminte individuale, ci în locuri comune, alese după anumite criterii. Faptul că asemenea morminte colective nu au fost descoperite, nici întîmplător, nici prin săpăturile sistematice din așezări și din preajma lor, ne obligă să ne gîndim la locuri astăzi inaccesibile sau greu de detectat, precum peșteri, ravene, puțuri adînci, mlaștini, lacuri sau ape curgătoare. După cît se pare, numai o întîmplare fericită poate duce la descoperirea acestor prezumptive „necropole" ale geto-dacilor din perioada clasică.

4. Din ceea ce cunoaștem astăzi, rezultă că reducerea numărului de morminte, respectiv încetarea marilor necropole getice timpurii din zona extra-carpatică, se produce încă în sec. III î.e.n. [65]. Doar la Zimnicea se constată continuarea înmormîntărilor în perioada de tranziție, care precede cristalizarea culturii geto-dace clasice. În aceeași vreme (sec. III — mijlocul sec. II î.e.n.) se întîlnesc înmormîntări autohtone în necropolele Latène din Transilvania, Crișana și Banat [66]. Morminte geto-dace sînt

[64] M. Babeș, Dacia, N. S., 23, 1979, p. 10; V. Sîrbu, *op. cit.*, p. 111; A. Vulpe, M. Zahariade, *Geto-dacii în istoria militară a lumii antice*, București, 1987, p. 80.

[65] P. Alexandrescu, Thraco-Dacica, 1, 1976, p. 117 urm.; G. Simion, Thraco-Dacica, 1, 1976 p. 155 urm.; M. Irimia, Pontica, 16, 1983, p. 91.

[66] Cf. I. H. Crișan, ActaMN, 1, 1964, p. 87 urm.; idem, *Materiale dacice din necropola și așezarea de la Ciumești și problema raporturilor dintre daci și celți în Transilvania*, Baia Mare, 1966, passim; Vl. Zirra, *Un cimitir celtic în nord-vestul României. Ciumești I*, Baia Mare, 1967, p. 48—52, 105—109; idem, Alba Regia, 14, 1975, p. 55—56; I. H. Crișan, Dacia, N. S., 22, 1978, p. 148—152.

cunoscute, încă, în faza timpurie a perioadei clasice (mijlocul sec. II -- mijlocul sec. I î.e.n.) : grupa olteană a faciesului Padea — Panaghiurski Kolonii, descoperirile de la Zimnicea, Cepari, Teleac, Blandiana, Tilișca, mormintele tumulare cu echipament militar, pe care le-am putea numi de tip Popești-Cugir. Scăderea radicală, practic dispariția descoperirilor fune-

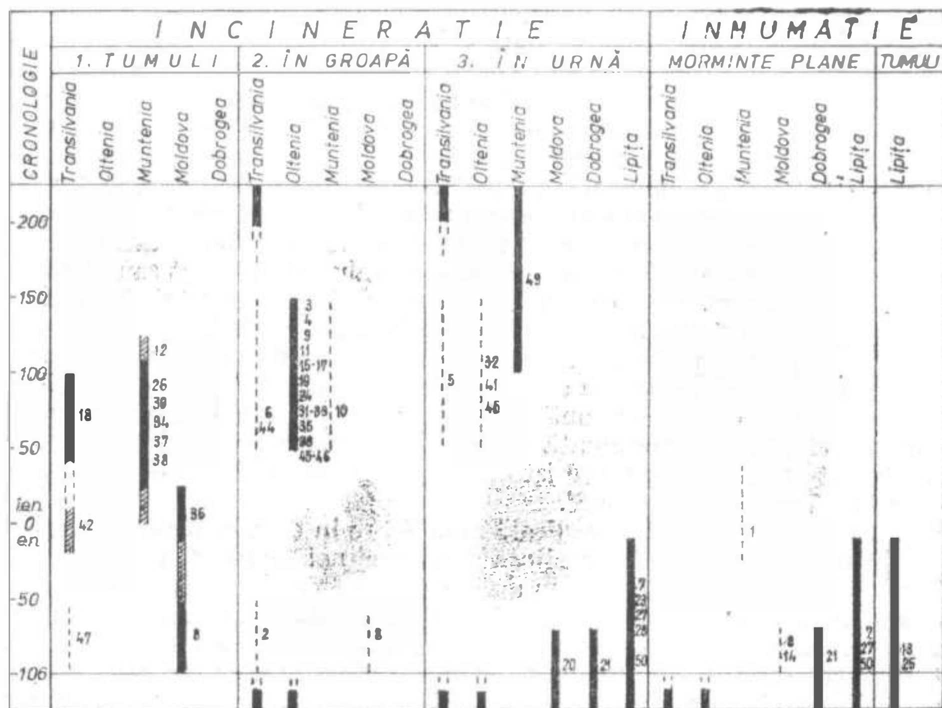

Fig. 4. Cronologia și repartizarea teritorială a descoperirilor funerare geto-dace clasice (coloane = necropole, linii punctate = morminte izolate ; numerele corespund descoperirilor din *anexa 1*).

rare (cu excepția tumulilor, de acum fără arme) intervine ***abia la mijlocul sec. I î.e.n.*** și acest fenomen se manifestă în cea mai mare parte a spațiului geto-dac pînă la cucerirea romană. Veritabile necropole apar în sec. I e.n. doar la periferia Daciei, în zonele de contact cu populațiile germanice (în aria Lipița sau în Slovacia, la Zemplin) și cu lumea romană (în Dobrogea, la Enisala). Odată cu cucerirea romană ele vor apare și în zonele centrale ale Daciei (începînd din sec. II : Soporu de Cîmpie, Obreja, Locusteni), iar apoi în teritoriul extra-provincial înconjurător (în principal sec. III : necropolele de tip Poienești-Vîrtescoi, Chilia-Militari, Medieșu Aurit), încheind astfel perioada misterioaselor morminte „invizibile". În schimb, vor dispare mormintele tumulare — odinioară simbol al statutului social și al prestigiului aristrocrației geto-dace (fig. 4).

II. PROPUNERI DE INTERPRETARE

Fenomenul studiat — lipsa mormintelor şi necropolelor propriu-zise, de tip tradiţional, pentru cea mai mare parte a perioadei clasice şi în cea mai mare parte a spaţiului geto-dac şi înlocuirea lor cu forme de înmormîntare care se sustrag pînă în prezent cercetării arheologice — îşi găseşte cu greu o interpretare univocă, convingătoare. Oricum, încercarea de a-i da o explicaţie trebuie să pornească de la realităţile istorice şi culturale concrete ale perioadei şi zonei date.

Prima constatare care se impune este aceea că manifestarea clară, accentuată, a fenomenului în discuţie se plasează într-o perioadă de înflorire economică şi culturală, de creştere demografică şi chiar de extindere teritorială a etnosului geto-dac, care îşi găseşte cea mai autentică caracterizare în lapidara formulă a lui Trogus Pompeius (Prol. XXXII): *„incrementa Dacorum per Burobosten regem"* [67]. Pe plan arheologic, această realitate este ilustrată înainte de toate de apariţia şi dezvoltarea intensă a davelor, de ridicarea cetăţilor întărite cu valuri de pămînt sau ziduri de piatră şi de înmulţirea aşezărilor comune, de tip „rural" [68]. Pe de altă parte, repertoriul formelor şi tehnologia ceramicii, uneltelor şi ustensilelor, pieselor de port şi podoabă, armelor şi harnaşamentului se caracterizează în perioada clasică printr-un anumit echilibru între inovaţie şi tradiţie [69], ceea ce vorbeşte în sensul continuităţii culturale şi etnice. Lipsa necropolelor nu este deci determinată de discontinuitatea populaţiei şi nici de evenimente sau circumstanţe istorice particulare care au afectat o zonă sau alta a Daciei preromane [70].

Rămîne în discuţie o radicală modificare în domeniul religiei, implicînd răspîndirea unor noi credinţe şi a unor noi forme de cult, inclusiv de rit şi ritual funerar, aşa cum au sugerat A. Vulpe şi Eugenia Popescu (*supra*, n.10), iar o lărgire a investigaţiei ne duce astăzi la rezultate pozitive. Cum s-a văzut, pentru perioada dată, gropile cu schelete atestă proliferarea sacrificiilor umane, cu evidentă motivaţie cultică. Din aceeaşi perioadă provin numeroase tezaure de podoabe, vase şi monede de argint şi depozite de vase de lut sau unelte şi ustensile de fier, a căror îngropare poate fi pusă, în parte, pe seama unor practici de cult [71]. La Conţeşti s-a descoperit chiar un loc sacru, unde au fost depuse oase de animale incinerate, precum şi ceramică, podoabe şi arme, în parte arse, iar la

[67] M. Babeş, SCIVA, 30, 1979, 3, p. 327 urm. Pentru identitatea Rubobostes-Burobostes = Burebista, cf. Vl. Iliescu, StCl, 10, 1968, p. 115 urm.

[68] M. Babeş, în vol. *Palast und Hütte. Beiträge zum Bauen und Wohnen im Altertum*, Mainz, 1982, p. 461 urm.; I. Glodariu, *Arhitectura dacilor — civilă şi militară (sec. II î.e.n. — I e.n.)*, Cluj-Napoca, 1983.

[69] M. Babeş, Dacia, N.S., 23, 1979, p. 12 urm.

[70] În zonele centrale şi vestice dominaţia celtică a încetat cel mai tîrziu către mijlocul sec. II î.e.n. (*infra* p. 25, n. 97—98), iar în Oltenia contactele şi eventuala pătrundere a unor grupe scordisce nu au diminuat, ci dimpotrivă au sporit expresivitatea manifestărilor funerare autohtone din sec. II — I î.e.n. În schimb, în aceeaşi perioadă, lipsa mormintelor geto-dace în nord-estul Daciei ar putea fi cauzată de prezenţa şi dominaţia bastarnă (cf. M. Babeş, SCIVA, 36, 1985, 3, p. 208—210), dar, ţinînd seama de dovezile de cultură locală din zonă (aşezări, ceramică), trebuie avută în vedere şi determinarea internă a fenomenului la nivelul întregii Dacii.

[71] M. Babeş, Dacia, N. S., 23, 1979, p. 11—12; I. H. Crişan, *Spiritualitatea geto-dacilor*, p. 424—427.

Cetăţeni un complex similar în care ofrandele au fost arse pe loc (grîne, oase de animale, ceramică, obiecte) şi s-a practicat sacrificarea unor copii [72]. În sfîrşit, în sec. I î.e.n. la geto-daci se răspîndesc masiv sanctuarele, fie de formă rectangulară, fie de formă circulară, acum pentru întîia oară realizate în stil monumental, folosind piatra ca material de construcţie (fig. 3) [73].

Nu este o simplă impresie supoziţia că toate aceste manifestări cultice, în linii mari sincrone, reprezintă aspecte ale unuia şi aceluiaşi proces de modificare, de restructurare a sistemului religios geto-dac. Aceasta cu atît mai mult, cu cît informaţia literară pare să ofere un temei suficient pentru a vorbi de o „reformă sacerdotal-religioasă a lui Deceneu" [74]. Reanalizînd textul lui Iordanes (*Getica*, 41, 67, 69—70 şi în special 71), emendînd şi combinînd ipoteze mai vechi ale lui J. Coman şi N. Gostar [75], care — luate izolat — nu erau suficient de convingătoare, V. Lica a oferit un nou punct de plecare, incitant, pentru o discuţie cu implicaţii istorice majore. Spre deosebire de alte interpretări ale textelor antice (de ex. acelaşi Iordanes adus ca argument pentru ipoteticele preocupări ştiinţifice, recte astronomice, ale geto-dacilor şi pus în legătură cu cele mai neverosimile sisteme calendaristice, deduse din relaţiile numerice aleatorii ale sanctuarelor), concluziile lui Lica se află într-un acord real cu faptele arheologice [76], care — în ciuda evidenţei — a scăpat nu numai istoricului citat, ci şi specialiştilor în arheologia geto-dacă.

Este verosimil să identificăm primele sanctuare din cetăţile şi davele perioadei clasice cu acele *sacella* spre care Deceneu îi îndemna pe adepţii săi (*Getica*, 71) şi, de asemenea, este inevitabil a face o legătură directă între gropile cu schelete mutilate şi acel „cult sălbatic" (sacrificarea prizionierilor) prin care geto-dacii îl înduplecau pe Marte, „căpetenia răz-

[72] A. Vulpe, Eug. Popescu, Thraco-Dacica, 1, 1976, p. 217—226; D. V. Rosetti, *op. cit.* (*supra*, n. 14), p. 92—93. O legătură între ofrande şi foc trebuie făcută şi în ceea ce priveşte aşa-zisele vetre ornamentate, în realitate *altare* (ἐσχάρα), care apar în aşezările perioadei clasice (sec. I î.e.n.) şi sînt uneori legate de lăcaşuri de cult (Popeşti, Cîrlomăneşti, Pîscu Crăsani ş.a.); cf. T. Makiewicz, PrzegladArch, 24, 1976, p. 103 urm.; C. Iconomu, CercetIst, 11, 1980, p. 238 urm.

[73] O prezentare generală, cu propuneri de reconstituire, la D. Antonescu, *Introducere în arhitectura dacilor*, Bucureşti, 1984, p. 40 urm. Susţinînd teza originii autohtone a tuturor tipurilor de sanctuare, autorul citat aducea în discuţie construcţii din neolitic şi bronz, dar nu putea cita din întreaga epocă a fierului nici un edificiu care, din punct de vedere arhitectonic sau funcţional, să prefigureze binecunoscutele sanctuare ale perioadei clasice. Descoperirea recentă a unei construcţii circulare, cu incintă interioară absidată şi postament de piatră în centru, în cetatea getică de la Butuceni, R. S. S. Moldovenească (cf. I. T. Niculiţă, *Severnye frakijcy v VI—I vv. do n. e.*, Chişinău, 1987, p. 73 urm. şi fig. 6—9) modifică desigur datele problemei. Se vădeşte acum că astfel de sanctuare au apărut în Dacia pentru întîia oară în sec. IV — III î.e.n., dar originea prototipului rămîne o chestiune deschisă. Este în continuare greu de acceptat că ele derivă din arhitectura laică, aşa cum crede I. Glodariu (Thraco-Dacica, 1, 1976, p. 249 urm.). Pentru sanctuarele cu aliniamente de tamburi oricum nu există nici o dovadă că ar fi mai vechi decît sec. I î.e.n. În special pentru acestea din urmă, apropierea cu prototipuri greceşti (R. Vulpe, *Atti del VII Congresso Internazionale di Archeologia Classica*, 3, Roma, 1961, p. 177 urm.) ni se pare şi astăzi valabilă.

[74] V. Lica, Istros, 1, 1980, p. 177 urm.

[75] N. Gostar, V. Lica, *Societatea geto-dacică de la Burebista la Decebal*, Iaşi, 1984, p. 89 urm.

[76] La colocviul Secţiei greco-romane a Institutului de Arheologie din 13 iunie 1984 am prezentat aspectul arheologic al problemei în sensul în care este expus şi aici, în timp ce V. Lica a reluat discutarea „reformei lui Deceneu" sub aspect istoriografic.

boaielor" (*Getica*, 41). Este adevărat că Iordanes nu vorbeşte despre practicile funerare ale „goţilor" (geţilor), dar trebuie să admitem că în condiţiile înnoirii panteonului geto-dac, ducînd posibil la preeminenţa lui Marte [77], s-a produs şi o modificare a reprezentărilor despre „viaţa viitoare", cu repercursiuni directe în ritul şi ritualul funerar. De aici, probabil, noile forme de amenajare, amplasare şi dotare a mormintelor, care le fac practic nedetectabile cu metodele tradiţionale ale arheologiei.

S-a obiectat — oarecum preventiv — împotriva acestei ipoteze, invocîndu-se faptul că schimbarea practicilor funerare intervine „cu cel puţin un secol" înainte de vremea lui Deceneu [78]. S-ar putea adăuga că, probabil, cele mai vechi sanctuare (sanctuarul de la Butuceni, cel din nivelul — 1,50 m de la Popeşti şi construcţia cu absidă de la Cetăţeni) [79], ca şi unele gropi cu schelete [80] şi sînt şi ele mai vechi decît sec. I î.e.n. Unele dintre aceste posibile obiecţii sînt însă grevate de anumite incertitudini, mai ales de ordin cronologic, şi chiar dacă sînt acceptate, rămîne valabilă constatarea că dispariţia monumentelor funerare de tip comun, proliferarea sacrificiilor umane şi a sanctuarelor, mai ales a celor de tip monumental [81], devin realităţi efective, generale, abia către mijlocul sec. I î.e.n., deci în vremea lui Burebista şi a sfătuitorului său Deceneu.

În măsura în care obiecţiile amintite mai sus au totuşi o substanţă reală, trebuie avută în vedere o fază „populară", de manifestare spontană a modificărilor în credinţele şi practicile de cult (în special în cele funerare) ale geto-dacilor, care a premers „reforma lui Deceneu" [82]. Drept cauze pot fi invocate, în general, transformările petrecute în sînul societăţii geto-dace, care se manifestă în destrămarea definitivă a relaţiilor gentilice, accentuarea diferenţelor sociale şi separarea tot mai marcată a unei aristocraţii războinice, înconjurată de cetele ei militare. Pe planul conştiinţei, aceasta va fi dus la o exaltare a calităţilor luptătorului şi la modificarea corespunzătoare a panteonului şi a sistemului de credinţe (inclusiv eschatologia), de mituri şi de practici de cult [83].

[77] N. Gostar, CercetIst, 12—13, 1981—1982, p. 296—297; N. Gostar, V. Lica, *op. cit.*, p. 92 urm.

[78] V. Sîrbu, *op. cit.*, p. 112.

[79] I. T. Niculiţă, *op. cit.* (*supra*, n. 73); R. Vulpe, *Aşezări getice din Muntenia*, Bucureşti, 1966, p. 33 şi fig. C; p. 39 şi fig. 34. După D. V. Rosetti (comunicare la Institutul de Arheologie, la 7 septembrie 1975), în absida de la Cetăţeni s-ar fi găsit o fibulă de schemă Latène mijlocie şi amfore rhodiene.

[80] Avem în vedere groapa cu trei schelete de copii şi fibulă tracică de la Celei (O. Toropu, V. Tătulea, *Sucidava-Celei*, Bucureşti, 1987, p. 46), databilă în sec. III î.e.n. Celelalte descoperiri plasate de V. Sîrbu (*op. cit.*, tabel fig. 7) în sec. III—II î.e.n. nu dispun de elemente certe de datare sau au un alt caracter (Bîzdîna, Berea, Buneşti, Coconi, Poiana). Nici descoperirile încadrate în sec. II — I î.e.n. nu au furnizat obiecte sigur databile în sec. II, ci numai în sec. I (*supra* p. 16, n. 60). La o distanţă mai mare de timp înapoi (sfîrşit Ha B — început Ha C) se plasează complexul recent publicat de la Baciu (Z. Kalmar, SCIVA, 38, 1987, 2, p. 166 urm.).

[81] Pentru cronologia sanctuarelor, cf. H. Daicoviciu, I. Glodariu, ActaMN, 13, 1976, p. 71 urm.; H. Daicoviciu, ActaMN, 17, 1980, p. 79; I. H. Crişan, *Spiritualitatea geto-dacilor*, p. 170—215.

[82] V. Sîrbu, *op. cit.*, p. 112.

[83] M. Eliade, *De la Zalmoxis la Genghis-Han*, Bucureşti, 1980, p. 21—37.

III. CORESPONDENȚE CELTICE

În acest context, trebuie avute în vedere și posibile corelații cu lumea exterioară, în special cu lumea celtică, aflată și ea acum într-o perioadă de „reformă" religioasă. Limitînd, pentru început, comparația la domeniul funerar, constatăm că cea mai mare parte a populațiilor înconjurătoare au cunoscut o evoluție normală, fluentă. Pentru perioada secolelor II î.e.n. — I e.n., în răsărit sînt bine documentate mormintele și necropolele sciților tîrzii (tip Zolotaja Balka și Neapolis Scitica) și ale sarmaților, în nord necropolele germanice timpurii (tip Poienești-Lukaševka și Przeworsk), spre sud-vest cele scordisce (Karaburma) și, mai departe, cele ilire (Donja Dolina, Ribić), iar spre sud cele trace (grupa Panaghiurski Kolonii). Numai spre vest și nord-vest, în aria Latène central-europeană se manifestă un fenomen comparabil cu cel din Dacia : într-o perioadă de mare înflorire economică și culturală, de dezvoltare a așezărilor spre forme proto-urbane (*oppida*) și desigur de creștere demografică, lipsesc mormintele. Cum a observat Horedt (*supra*, n.9), așa-numita „zonă lipsită de morminte" celtică (*gräberlose Zone*)[84] se întinde spre răsărit, fără întrerupere, pînă în spațiul dacic, cuprinzînd însă nu numai Transilvania, ci și cea mai mare parte a ariei extracarpatice.

Momentul încetării necropolelor din Latène-ul mijlociu în diferitele regiuni ale oikumenei celtice poate fi stabilit cu destulă precizie, înainte de toate în termeni de cronologie relativă[85]. În *Germania de sud*, mai precis în partea de la sud de Dunăre a Bavariei, cele mai tîrzii morminte celtice conțin tipuri Latène (LT) C2, de ex. fibula de tip Mötschwil (la Manching-Steinbichel) și sînt deci contemporane cu faza de început a așezărilor oppidane. În schimb, din faza de înflorire a acestor așezări (LT D1)

[84] Termenul îi aparține lui J. Werner (JahrbRGZM, 2, 1955, p. 176), care a și conturat în linii mari întinderea ariei celtice lipsite de morminte : Elveția de nord, sudul Germaniei, Boemia, Moravia, Austria și Ungaria (*Ibidem*, p. 172). Prima analiză a acestui fenomen, pentru sudul Germaniei, i se datorează lui W. Krämer (Germania, 30, 1952, p. 330—337); el constata o „relaxare", o degradare a regulilor funerare către sfîrșitul Latène-ului mijlociu, urmată de încetarea necropolelor respective și, pe de altă parte, frapanta absență a mormintelor celtice în Latène-ul tîrziu. Krämer ajunge la concluzia că este vorba de o modificare profundă (*tiefgreifender Wandel*) în cultul funerar celtic, cauzată probabil de „transformări ale concepțiilor religioase".

[85] Pentru perioada care ne interesează aici este importantă subîmpărțirea fină a Latène-ului mijlociu în două faze : LT C1 și LT C2, argumentată în detaliu de H. Polenz (*Mittel- und spätlatènezeitliche Brandgräber aus Dietzenbach, Landkreis Offenbach am Main*, Offenbach, 1971) și W. Stöckli (Germania, 52, 1974, 2, p. 368 urm.), dar, pe un temei îndoielnic, recent contestată de W. Krämer (*Die Grabfunde von Manching und die latènezeitlichen Flachgräber in Südbayern*, Die Ausgrabungen in Manching, 9, Wiesbaden, 1985, p. 26—32). Împărțirea Latène-ului tîrziu în LT D1 (orizontul oppidan, cu fosilă directoare fibula Nauheim) și LT D2 (caracterizat prin așa-numita „geschweifte Fibel" = Kostrzewski Var. M—N—O) este general acceptată (cf. W. Krämer, Germania, 40, 1962, 2, p. 305—309 și fig. 1 ; idem., *Die Grabfunde von Manching* ..., p. 35—38 ; R. Christlein, BayerVorgeschbl, 47, 1982, p. 275 urm.). Propuneri de datare absolută a acestor faze, folosind cercetări recente de dendrocronologie, au fost făcute de H. Polenz (BayerVorgeschbl, 47, 1982, p. 125) și A. Miron (Trierer Zeitschr, 49, 1986, p. 159) :

	Polenz	Miron
LT C1	250/235 — 185/170 î.e.n.	250—190 î.e.n.
C2	185/170 — 120/105	190—130
D1	120/105 — 55/40	130— 60
D2		60— 20

nu sînt cunoscute decît trei-patru morminte, iar cele 13 morminte din LT D2 au fost atribuite unor celți imigrați din Turingia [86]. În *Elveția de nord* (zona platoului și Jura) situația este asemănătoare; după un orizont LT C1—C2 bogat în descoperiri funerare, urmează penuria de morminte caracteristică pentru LT D [87]. Singura excepție notabilă o constituie necropola de înhumație de la Basel-Gasfabrik [88].

În *Boemia*, cele mai tîrzii morminte aparțin orizontului cu lanțuri de centură aplatizate, din fier, ceea ce arată că încetarea necropolelor, respectiv modificarea radicală a obiceiurilor funerare s-au produs mai devreme, la sfîrșitul LT C1. Din perioada marilor oppida (Stradonice, Zavist etc.) nu este cunoscut nici măcar un singur mormînt [89]. Pentru *Moravia*, tratînd problema din punct de vedere strict cronologic, M. Čižmář [90] constată dispariția necropolelor, de asemenea, la nivel LT C1 și apariția așezărilor de tip oppidan în faza LT C2 (cu fibula Mötschwil la Stare Hradisko). Și în *Slovacia* orizontul final al necropolelor celtice este caracterizat de tipuri LT C1 (fibula cu sfere, brățara cu ove, lanțuri de centură aplatizate) [91]. Pe baza unei scheme cronologice astăzi depășite, el a fost datat de B. Benadik la începutul sec. I î.e.n. și, ca urmare, încetarea acestor necropole a fost explicată nu numai printr-o schimbare a riturilor funerare, ci și printr-o dislocare a habitatului celtic, ca urmare a expansiunii dacilor spre nord-vest [92]. În realitate, între sfîrșitul necropolelor celtice (LT C1, eventual începutul LT C2) și orizontul așezărilor celto-dace din Slovacia (LT D1 — D2) există o distanță de timp suficient de mare pentru a elimina relația cauzală invocată de Benadik.

Este interesant că, în LT tîrziu, în Slovacia zona lipsită de morminte se întinde spre nord dincolo de limitele habitatului celtic sau celto-dacic, cuprinzînd și aria culturii Púchov. În absența unor descoperiri funerare certe, K. Pieta presupune practicarea incinerației și modalități „discrete" de depunere a resturilor, eventual răspîndirea lor pe cîmpuri, în păduri sau în ape [93]. Și teritoriile Austriei (la nord și est de Alpi) și Ungariei [94] intră în aria mai largă central-europeană, cu bogate necropole

[86] R. Christlein, *op. cit.*, p. 282 urm.; W. Krämer, *op. cit.*, p. 36—37.

[87] D. Viollier, *Les sépultures du second âge du fer sur le plateau suisse*, Geneva, 1916. Este semnificativ, de ex., faptul că din cca 90 morminte celtice descoperite pe teritoriul orașului Berna, majoritatea sînt LT C2 și doar două aparțin LT D; cf. B. Stähli, *Die Latènegräber von Bern-Stadt*, Berna, 1977, p. 40—41 și 152.

[88] E. Major, *Gallische Ansiedlung mit Gräberfeld bei Basel*, Basel, 1940, p. 136—139, 151—170.

[89] Vezi excelentul studiu al lui J. Waldhauser, în vol. *Les mouvements celtiques du Ve au Ier siècle avant notre ère*, Paris, 1979, p. 124—156. Eliminînd mișcările de populație dintre posibilele cauze, autorul vorbește de o centralizare și unificare a cultului, de o desecularizare („Desäkularisation) a practicilor funerare și califică fenomenul în ansamblul său (inclusiv aspectele social-economice) drept „a doua revoluție celtică".

[90] ArchRozhl, 22, 1970, 5, p. 569—573.

[91] B. Benadik, în vol. *Symposium Ausklang der Latène-Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im mittleren Donaugebiet*, Bratislava, 1977, p. 16—21 și fig. 1—5. Contrar afirmației autorului, se pare că fibula Mötschwil apare într-un mormînt de la Nitra (K. Pieta, în același vol., p. 284 și fig. 1/10), astfel că cel puțin această necropolă a funcționat pînă la nivelul LT C2.

[92] B. Benadik, *op. cit.*, p. 22 urm.

[93] K. Pieta, *Die Púchov-Kultur*, Nitra, 1982, p. 191.

[94] St. Nebehay, în vol. *Keltske študije*, Brežice, 1977, p. 55, cu referire în special la Austria de răsărit; pentru Ungaria, cf. I. Hunyady, *Die Kelten im Karpatenbecken*, Budapesta, 1942—1944, passim, și foarte recent *Arheologija Vengrii* (sub red. V. S. Titov și I. Erdely), 3, Moscova, 1986, p. 194—195.

LT C1, dar cu un orizont LT C2 slab marcat și lipsită de necropole în LT D[95], cînd, deși nu în formele cele mai pregnante, o serie de așezări celtice locale prezintă certe elemente de viață oppidană[96].

În sfîrșit, pe teritoriul României, în Crișana și Transilvania, necropolele celtice încetează la sfîrșitul fazei LT C1 sau la începutul LT C2, ceea ce în termeni de cronologie absolută înseamnă o dată în cursul primei jumătăți a sec. II î.e.n.[97]. Acest lucru s-a putut însă produce aici independent de modificarea practicilor funerare, fiind eventual de pus în legătură cu decăderea puterii celților și retragerea lor spre Dunărea mijlocie, sub presiunea crescîndă a dacilor[98].

În alte zone ale lumii celtice modificarea amintită, oricum, nu a avut loc, așa cum arată abundența descoperirilor funerare (uneori chiar continuitatea înmormîntărilor în aceleași necropole) în LT C2 și LT D. În imediata apropiere a Daciei este cazul celților scordisci și taurisci din valea Savei și din regiunea de confluență cu Dunărea[99]. Este, mai departe, cazul celților din nordul Italiei[100] și sudul Elveției (Tessin)[101], din nord-estul Franței (Marna)[102] și din vestul Germaniei (bazinul Rinului mijlociu și al afluenților săi Main și Mosel-Saar)[103].

Rezumînd, părăsirea necropolelor celtice „clasice" la sfîrșitul LT C1 sau în cursul LT C2 și absența sau raritatea extremă a înmormîntărilor din LT C2 și mai ales din LT D reprezintă o realitate indubitabilă în spațiul central-european, din sudul Bavariei pînă în interiorul arcului carpatic. Ea coincide în timp cu apariția și dezvoltarea maximă a așezărilor de tip *oppidum* și nu poate fi deci pusă pe seama discontinuității

[95] Datarea mormintelor de la Nagyvenyim și Sárkesy, din Transdanubia, respectiv a orizontului verigilor de picior cu patru ove în faza timpurie a LT D (pînă în anii 80—60 î.e.n.), propusă de E. B. Vágó (Alba Regia, 1, 1960, p. 51—52), este greșită. Complexele respective sînt de plasat cel mai tîrziu în LT C2. Observația este valabilă și pentru necropola de la Mátroszöllös, datată de P. Patay (ActaArchHung, 24, 1972, 4, p. 353 urm.) între sfîrșitul sec. II și mijlocul sec. I î.e.n.

[96] M. Szabó, *Auf den Spuren der Kelten in Ungarn*, Budapesta, 1971, p. 34—35; M. Károly, ActaArchHung, 37, 1985, p. 391 urm.

[97] Vl. Zirra (ArchRozhl, 23, 1971, 5, p. 530—535 și fig. 3; idem, File de istorie, 3, 1974, p. 153) a identificat cu justețe fibulele LT mijlocii cu sferă pe picior și lanțurile de centură aplatizate ca tipuri specifice celui mai tîrziu orizont celtic din Dacia, dar datarea propusă (ultimele două-trei decenii ale sec. II î.e.n.) nu mai corespunde datării actuale a LT C1—LT C2 de început.

[98] În cele mai timpurii așezări geto-dace clasice din zonă s-au descoperit piese de tip Latène, care plasează momentul lor de început la mică distanță de timp de sfîrșitul necropolelor celtice: două fibule LT C2 la Berindia (S. Dumitrașcu, I. Ordentlich, Crisia, 3, 1973, p. 66 și fig. 15—16) și un fragment de brățară cu ove la Piatra Craivii (I. Berciu, Al. Popa, H. Daicoviciu, Celticum, 12, 1965, pl. 85/20). O prezență celtică în Crișana și Transilvania după acest moment devine improbabilă.

[99] Cf. J. Todorović, *Kelti u jugoistočnoj Evropi*, Belgrad, 1968, p. 16—19 și 111 urm.; M. Guštin, în vol. *Keltske študije*, Brežice, 1977, p. 67 urm.; idem, JahrbRGZM, 31, 1984, p. 311 urm.

[100] J. Graue, *Die Gräberfelder von Ornavasso*, Hamburg, 1974; R. De Marinis, în vol. *Keltske študije*, p. 23—50; M. Tizzoni, Studi Archeologici (Bergamo), 1, 1981, p. 5—39.

[101] W. Stöckli, *Chronologie der jüngeren Eisenzeit im Tessin*, Basel, 1975.

[102] Cf. J.-L. Flouest, I.M. Stead, *Iron Age Cemeteries in Champagne. The Third Interim Report*, Londra, 1979.

[103] G. Behrens, *Denkmäler des Wangionengebietes*, 1923; G. Mahr, *Die jüngere Latènekultur des Trierer Landes*, Berlin, 1967; H. Polenz, *op. cit.* (*supra*, n. 85); A. Miron, *op. cit.* (*supra*, n. 85). În două cazuri — Heidetränk și Dünsburg — morminte LT D sînt legate de oppida (cf. Chr. Schlott, D. R. Spennemann, G. Weber, Germania, 63, 1985, 2, p. 439 urm.).

de populație, ci — așa cum fac cei mai mulți specialiști (Krämer, Waldhauser, Pieta etc.) — trebuie explicată printr-o profundă modificarea a reprezentărilor religioase, care a dus la practicarea unor forme funerare „discrete” sau chiar „invizibile”.

Aceasta nu este singura concordanță reală între lumea geto-dacă și cea celtică central-europeană în domeniul spiritualității, în perioada dată. La fel de evidentă este proliferarea paralelă a sacrificiilor umane, ale căror urme se găsesc de regulă în așezări. Situația din marele oppidum de la Manching, din Bavaria, este cea mai grăitoare în acest sens. Aici, între 1955 și 1973, pe o suprafață excavată de peste 74 000 mp, atît în strat, cît și în complexe adîncite (gropi menajere și de pari, șanțuri), au fost descoperite nouă schelete (în poziții anormale, uneori cu părți lipsă), 56 cranii și cca 5000 oase umane izolate, provenind în total de la cca 400 indivizi. Observațiile din teren și mai ales studiul antropologic au pus în evidență indicii clare privind moartea violentă a persoanelor respective și tratamentul ulterior al cadavrelor : dezmembrarea lor în stare „proaspătă”, păstrarea îndelungată a capetelor ca trofee (cultul craniului), debarasarea neglijentă de celelalte părți, unele rămase la locul sacrificării altele — în special membrele — lepădate liber în așezare (de unde și urmele de dinți de carnivore, în special de ciine, constatate pe o treime din oasele lungi)[104]. Totul vorbește despre practicarea a numeroase sacrificii umane de-a lungul celor peste o sută de ani de existență a oppidumului (LT C2-D1).

Astfel de „descoperiri macabre”, desigur nu în cantitatea de la Manching, se cunosc și din alte așezări celtice, în principal din LT D, dar uneori și din vremea de început a stăpînirii romane, din Germania de sud-vest (Altenburg-Rheinau, Grossgartach, Breisach-Hochstetten), din Elveția (Basel-Gasfabrik, Marthalen, Berna-Engehalbinsel, Geneva), din Franța (Mont Beuvray) și din Boemia (Stradonice)[105]. În unele cazuri, gropile cu resturi umane fac parte dintr-un loc de cult, cum este cazul la Pákozd (Ungaria)[106], iar la Wallertheim (Rinul mijlociu) și Normée (Marna) ele sînt legate de necropole LT C-D[107]. Pe teritoriul țării noastre singura „descoperire macabră”din vremea prezenței celtice este aceea de la Berea ; fiind vorba de o așezare autohtonă, cele 16 schelete descoperite într-o groapă-bordei reprezintă mai curînd mărturia nemijlocită a unui

[104] G. Lange, *Die menschlichen Skelettreste aus dem Oppidum von Manching*, Die Ausgrabungen in Manching, 7, Wiesbaden, 1983. În ciuda acestor indicii clare, autorul (p. 109—112) crede că, în general, este vorba de „înmormîntări rituale” ale unor membri ai comunității, idee de care se distanțează, însă, chiar conducătorul săpăturilor de la Manching, W. Krämer (*Die Grabfunde von Manching* . . ., p. 36)

[105] U. Ruoff, JahrbSchweizGesUrgesch, 51, 1964, p. 55—61 (cu întreaga bibliografie). De adăugat, în zona de contact daco-scordiscă, groapa cu șase schelete și fibulă LT C de la Gomolava (Iugoslavia) ; cf. J. Petrović, *Gomolava. Arheološko nalazište*, Novi Sad, 1984, p. 51 52 și fig. 48—49.

[106] É. F. Petrés, ActaArchHung, 24, 1972, 4, p. 365 urm. Jertfe umane efectuate în sanctuare sînt cunoscute la celți încă din sec. III î.e.n., de ex. la Libenice (cf. A. Rybova, B. Soudsky, *Libenice. Keltske svatyně ve Středních Čechách*, Praga, 1962, p. 327). Probabil sub influență celtică, ele au fost practicate în locuri speciale de cult și în cultura Púchov (K. Pieta, *op. cit.*, p. 191—192, 198—201).

[107] U. Ruoff, *op. cit.*, p. 57—58 ; K. Schwarz, JahresberBayerBodendenkmalpflege, 1962, p. 59 urm. Ambii autori notează prezența oaselor umane calcinate în puțurile din Aquitania (LT D) și Vandeea (epoca romană), care, deși considerate de cercetătorii francezi drept „puits funéraires” sau „puits cinéraires”, par a fi mai curînd locuri de ofrandă.

eveniment războinic, căruia i-au căzut victimă localnicii, decît rezultatul unor sacrificii umane cu caracter de cult[108].

Comparația poate continua în domeniul lăcașurilor de cult. La celții din zona lipsită de morminte, în principal în Germania de sud, între Alpi și Main, începînd poate din LT C2, dar sigur în LT D1 apar în număr mare incinte sacre, delimitate cu valuri și/sau palisade, așa numitele *Viereckschanzen*. Ideea incintei rectangulare s-a materializat încă din LT timpuriu și a continuat în LT mijlociu și cel tîrziu în legătură cu necropolele celtice din bazinul Marnei și de la Rinul mijlociu (așa numitele *enclos funéraires*). Răspîndindu-se în zona lipsită de morminte din LT tîrziu, aceste incinte își pierd semnificația funerară, pentru a deveni locuri de cult (*loci consecrati* la Caesar, *bell. Gall.* VI, 17), care includ sanctuare rectangulare de lemn și puțuri adînci pentru depunerea periodică de ofrande[109]. În afară de îngropare, se practică în această vreme și scufundarea ofrandelor în ape și mlaștini[110] sau arderea lor în așa numitele *Brandopferplätze*[111].

Constatăm așadar că lumea celtică central-europeană cunoaște în faza civilizației oppidane un complex de manifestări religioase noi, specifice : folosirea unor forme de înmormîntare „discrete", nedetectabile, frecvente sacrificii umane și depuneri de ofrande și, însfîrșit, exercitarea operațiunilor de cult în incinte și locașuri cu destinație sacră. Fiecare din aspectele amintite își găsește corespondentul, în Europa „barbară" a acelei vremi, numai la geto-daci, ceea ce — avînd în vedere vecinătatea nemijlocită și contactele strînse între cele două etnii încă din sec. IV î.e.n. — nu este cu totul surprinzător și, probabil, nici întîmplător. Ca și la geto-daci, la celții central-europeni se presupune existența unei perioade în care încep spontan aceste modificări, urmată de perioada în care ele deja s-au generalizat[112]. În stadiul actual al cercetării, este totuși greu de decis — admițînd că am elimina ipoteza unei evoluții paralele absolut independente — asupra întîietății și deci a sensului în care s-au răs-

[108] Vl. Zirra, Satu Mare. StCom, 4, 1980, p. 68—69 și pl. 56. Un caz similar, de asemenea din Latène-ul mijlociu, este cunoscut la Dneboh, în nordul Boemiei, unde localnicii par a fi fost victimele unei incursiuni celtice (E. Pleslová-Štiková, PamArch, 49, 1958, 1, p. 143—158. Despre motivația și modalitățile de practicare a jertfelor umane la celți, vezi Caesar, *bell. Gall.* VI, 16, 17, 19 ; Diodor, V, 29, 4—5 : 31, 3 ; 32,6 : Strabon, IV, 5.

[109] K. Schwarz, *op. cit.*, p. 22—77 : idem, în *Ausgrabungen in Deutschland*, I, Mainz, 1975, p. 324—358. În incinta, exemplar săpată, de la Holzhausen, pe care Schwarz o denumește cu termenul grec *témenos*, au fost descoperite trei puțuri, dintre care unul atinge adîncimea de 35 m (!) și în care s-au depus ofrande arse.

[110] W. Torbrügge, 51—52. BerRGK 1970—1971, p. 1 urm. Dintre descoperirile din Dacia, în această categorie se încadrează depozitul de obiecte de fier din turbăria de la Lozna (S. Teodor, Dacia, N.S., 24, 1980, p. 133 urm.) și acela de vase din puțul de la Ciolănești (M. Petrescu Dîmbovița, în vol, *In memoriam Constantin Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 285 urm.).

[111] Cf. W. Krämer, în *Helvetia Antiqua. Festschrift Emil Vogt*, Zürich, 1966, p. 111 urm. ; idem, JahrRGZM, 13, 1966, p. 60 urm. Astfel de descoperiri, făcute chiar pe locul de ardere a ofrandelor, eventual combinate cu jertfe umane apar și în cultura Púchov (K. Pieta, *op. cit.*, p. 191—198). În Dacia, cea mai bună paralelă o constituie descoperirea de la Cetățeni (*supra*, p. 21 n. 72)

[112] J. Waldhauser, *op. cit.*, (*supra* n. 89), p. 151—152. Pentru Boemia, granița dintre cele două etape este plasată la mijlocul sec. II î.e.n. data accceptată de autor pentru sfîrșitul LT C1 ; în sudul Germaniei și nordul Elveției ea trebuie fixată mai tîrziu, la sfîrșitul LT C2.

pîndit modificările şi inovaţiile sesizate : de la celţi la geto-daci sau de la geto-daci la celţi ? Şi aceasta pentru că, în ciuda unui sincronism de ansamblu, care ar putea ascunde dealtfel o anumită lipsă de precizie cronologică, transformările ideilor şi practicilor religioase în una sau alta din cele două arii nu s-au produs sub toate aspectele în acelaşi timp.

În Europa centrală sanctuarele au o tradiţie locală mai îndepărtată (cel de la Libenice aparţine LT B2) şi sînt în geneal mai vechi decît cele din Dacia ; acelaşi lucru se poate spune despre sacrificiile umane, care caracterizează mai de timpuriu comportamentul războinic şi de cult al celţilor[113] şi despre obiceiul de a depune ofrande[114]. În schimb, în Dacia practicarea unor forme de înmormîntare ,,invizibile'' ar părea să-şi aibă începuturile încă din sec. III î.e.n., cînd, cu excepţia Zimnicei, încetează necropolele geto-dace timpurii din zonele extra-carpatice[115], deci înaintea dispariţiei cimitirelor celtice LT C central-europene. Se poate conclude că manifestările de caracter religios comune Europei centrale şi Daciei nu se produc concomitent. Ele sînt deci rezultatul evoluţiei proprii a fiecăreia dintre cele două arii şi, în egală măsură, al contactelor îndelungate, nemijlocite, dintre celţi şi daci, care — mai ales în ultimele două secole î.e.n. — au dus la puternice influenţe şi împrumuturi culturale în ambele sensuri[116].

Revenind la domeniul funerar, rămînem la încheierea că penuria de morminte şi necropole în perioada geto-dacă clasică nu se explică prin influenţe celtice, ci prin modificarea spontană a ritului şi ritualului funerar în cursul perioadei precedente, din cauze ce nu pot fi deocamdată precizate. Mai curînd ar fi de avut în vedere o influenţă geto-dacă, respectiv o răspîndire a formelor de înmormîntare ,,discrete'' de la geto-daci la celţi, comparabilă cu fenomenul mai vechi al adoptării ritului incineraţiei de către celţii aşezaţi începînd din sec IV î.e.n. în bazinul carpatic[117]. Va trebui totodată să admitem că relaţiile daco-celtice, care atît în perioada dominaţiei celtice în Transilvania, Banat şi Crişana (sec. IV—II î.e.n.), cît şi în aceea a expansiunii geto-dace în Slovacia şi bazinul Dunării pannonice (sec. I î.e.n.) au luat forma unei intime convieţuiri, vor fi contribuit la generalizarea noului sistem de înmormîntare, contopind cele două arii într-o singură şi întinsă zonă lipsită de morminte. Doar pe un spaţiu restrîns, pe teritoriul Olteniei, contactul nemijlocit cu scordiscii a determinat, în sens invers, abaterea de la acest sistem, şi

[113] E. F. Petrés, *op. cit.*, (*supra*, n. 106) : p. 372 - 373 si 377—378 ; vezi şi n. 108.

[114] De ex. celebrul tezaur-ofrandă de la Duchcov (Dux), în Boemia, datînd din LT B1 (cf. V. Kruta, *Le trésor de Duchcov dans les collections tchécoslovaques*, Ústí nad Labem, 1971).

[115] *Supra*, p. 18, n. 65.

[116] Nu credem că intră în această discuţie clădirea cu ,,contur absidal'' din oppidum-ul Steinsburg-Römhild (R.D.G.), pe care A. Vulpe (Thraco-Dacica, 7, 1986, p. 110 şi fig. 2) o consideră a fi identică ca plan şi orientare cu sanctuarele geto-dace şi, deci, o dovadă a ,,influenţei civilizaţiei geto-dace în mediu celtic''. În realitate, aşa-zisa ,,absidă'' se află pe latura de est (nu VNV) a unei construcţii rectangulare, este lipsită de legătură cu zidul respectiv şi reprezintă probabil dărîmătura părţii superioare a acestuia (observaţiile ii aparţin lui R. Spehr, *Archäologische Topographie der Steinsburg bei Römhild*, Dresda, 1980, p. 30—34 şi fig. 24—29). Va trebui, în schimb, revenit asupra altor elemente de cult care apar atît la celţi, cît şi la geto-daci şi, eventual, si la alte populaţii ale vremii : altarele în formă de vatră ornamentată (T. Makiewicz, PrzegladArch, 24, 1976, p. 103 urm., şi 25, 1977, p. 179 urm.) şi ,,căţeii de vatră'' (M. Babeş, V. Mihăilescu-Bîrliba, 51—52 BerRGK, 1970—1971, p. 191 urm).

[117] Vl. Zirra, Alba Regia, 14, 1975, p. 48—49.

anume continuarea necropolelor autohtone (eventual mixte) de incinerație pînă către mijlocul sec. I î.e.n.

După această dată, probabil datorită „oficializării" noului sistem funerar în cadrul „reformei lui Deceneu", cu excepția cîtorva tumuli „princiari" și a necropolelor de tip Lipița, harta arheologică a Daciei nu mai prezintă descoperiri funerare semnificative pînă la cucerirea romană. Reapariția necropolelor, mai întîi în spațiul provincial, apoi și *extra provinciam*, este evident o urmare a acestui hotărîtor eveniment istoric, care a avut consecințe directe, imediate, și asupra celorlalte domenii ale vieții religioase a geto-dacilor[118].

ANEXE

Lista 1. **Morminte și necropole din perioada geto-dacă clasică** (vezi fig. 1 și 2)

1 Andolina (azi Ciocănești, jud. Călărași), 2 Ariușd (Covasna), 3 Balta Verde (Mehedinți), 4 Băbeni-Olteț (Vîlcea), 5 Bicsadul Oltului (Covasna), 6 Blandiana (Alba), 7 Bolotnoe (U.R.S.S.) 8 Brad (Bacău), 9 Călărași (Dolj), 10 Cepari (Argeș), 11 Cetate (Dolj), 12 Cetățeni (Argeș), 13 Čižikov (U.R.S.S.), 14 Cîndești (Vrancea), 15 Corcova (Mehedinți), 16 Corlate(Dolj), 17 Cornești (Gorj), 18 Cugir (Alba), 19 Dobrosloveni (Olt), 20 Dumbrava (Iași), 21 Enisala (Tulcea), 22 Giurtelec (Sălaj), 23 Griniev (U.R.S.S.), 24 Gruia (Mehedinți), 25 Kolokolin (U.R.S.S.), 26 Lăceni (Teleorman), 27 Lipița Verhnjaja (U.R.S.S.), 28 Nepolokovcy (U.R.S.S.), 29 Ocnița (Vîlcea), 30 Orbeasca (Teleorman), 31 Orodel (Dolj), 32 Padea (Dolj), 33 Perișor (Dolj), 34 Piscu Crăsani (Ialomița), 35 Plosca (Dolj), 36 Poiana (Galați), 37 Popești (Giurgiu), 38 Radovanu (Călărași), 39 Rast (Dolj), 40 Răcătău (Bacău), 41 Slatina (Olt), 42 Șimleul Silvaniei (Sălaj), 43 Teleac (Alba), 44 Tilișca (Sibiu), 45 Turburea-Spahii (Gorj), 46 Viașu (Mehedinți), 47 Viscri (Brașov), 48 Zemplin (Cehoslovacia), 49 Zimnicea (Teleorman), 50 Zvenigorod (U.R.S.S.).

Lista 2. **Descoperiri de gropi cu schelete umane** (vezi fig. 3)

1 Brad (jud. Bacău), 2 Brașov, 3 Cățelu Nou. (Mun. București), 4 Cetățeni (Argeș), 5 Chirnogi (Călărași), 6 Coconi (Călărași), 7 Grădiștea (Brăila,) 8 Moigrad (Sălaj), 9 Ocnița (Vîlcea), 10 Orlea (Olt), 11 Ostrovul Șimian (Mehedinți), 12 Piscu Crăsani (Ialomița), 13 Poiana (Galați), 14 Popești (Giurgiu), 15 Răcătău (Bacău), 16 Sf. Gheorghe (Covasna), 17 Sighișoara-Wietenberg (Mureș), 18 Sighișoara-Albești (Mureș), 19 Sura Mică (Sibiu).

DIE GRABFUNDE UND IHRE BEDEUTUNG IM KONTEXT DER KLASSISCHEN GETO-DAKISCHEN KULTUR

ZUSAMMENFASSUNG

Trotz intensiven Geländeforschungen in den letzten Jahrzehnten blieb die Anzahl der geto-dakischen Grabfunde aus der sog. klassischen Periode (Mitte des 2. Jh.v.u.Z. bis zur trajanischen Eroberung Dakiens)[12

[118] Din perioada de după cucerire nu sînt cunoscute sanctuare autohtone; lipsesc de asemenea altarele de lut și descoperirile care ar putea indica practicarea sacrificiilor umane (evtl. o excepție la Dulceanca) sau a unor depuneri de ofrande în locuri cu destinație specială. Se poate vedea aici, pe de o parte, efectul discriminării la care va fi fost supusă religia „oficială" a regatului dac învins, pe de alta, influența modelului cultural transplantat de romani în Dacia.

sehr gering. Daß es sich nicht um eine zufällige Forschungslücke, wie manche Forscher annahmen [4], sondern um eine historisch und kulturel bedingte Gegebenheit handelt, beweisen die gleichzeitigen Siedlungs-, Depot- und Schatzfunde die bislang in großer Menge zutage gefördert wurden. Eine kritische Analyse der Funde und Befunde zeigt uns, daß die überwältigende Mehrzahl der sicher ermittelten Gräber Brandbestattungen sind. Eine gesonderte Fundgruppe stellen die *Hügelgräber* [13] dar, die bis Mitte des 1. Jh. v.u.Z. relativ reich, vor allem mit Waffen ausgestattet sind, später aber offenbar infolge einer Änderung der Beigabensitten nur bescheidenere Grabinventare aufweisen. Dennoch sind diese als Bestattungen der Adeligen anzusehen. Sie befinden sich — meist in kleinen Gruppen gehäuft — in der Nähe der großen Siedlungen und Burgen (dakisch *davae* = *oppida*), u.zw. liegt das Verbreitungsareal der älteren Hugelgräber im Süden und Westen Dakiens (Abb. 1), während die jüngeren (1.Jh.u.Z.) im Osten des Landes verzeichnet sind (Abb. 2). *Urnengräber*, bzw. *Urnenfriedhöfe* sind entweder am Anfang (im 2.Jh.v.u.Z. — Zimnicea) [15–17] oder aber am Ende der klassischen Zeit (spätes 1.-2. Jh. — Enisala) [18], sowie im Laufe des 1.Jh.u.Z. in der peripherisch gelegenen Lipica-Gruppe [19] belegt. In weiten Gebieten Dakiens bleiben Urnengräber zeitlich begrenzte, völlig isolierte Erscheinungen [20–22], um von den unsicheren und verdächtigen Funden ganz abzusehen [23–26]. In kleinen Friedhöfen gruppiert, kommen *Brandgrubengräber* zwischen Mitte des 2. und Mitte des 1.Jh.v.u.Z. *nur* in Oltenien (Klein Wallachei, z.B. in Turburea-Spahii)[27] zum Vorschein und kennzeichnen eine lokale Variante der sog. Padea-Panagjurski Kolonii-Gruppe. Tracht- und Beigabensitten dieser mit Latène-Waffen ausgestatteten Gräber lassen sich durch die Infiltration, bzw. den kulturellen Einfluß der Skordisker erklären. Außerhalb Olteniens, in derselben frühen Zeit [35–36] oder aber im späten Zeitabschnitt der klassischen Periode [37–37bis] kommen Brandgrubengräber nur vereinzelt vor. Die Gruben aus Moigrad (über 80)[38] und Ocniţa (über 350)[39], sowie weitere ähnliche Funde [40] dürfen nicht, wie immer wieder vorgeschlagen, als Brandgrubengräber betrachtet werden, sondern sind vielmehr als Siedlungs-, evtl. Opfergruben anzusprechen. Dafür würde sowohl das Fehlen von anthropologisch begutachteten Leichenbrandresten [41–43], als auch Art und Inhalt der Grubenfüllung [45–46] sprechen.

Im Wohnungsraum der Siedlungen (vor allem in den sog. „Zivilsiedlungen" der Oppida)[52] wurden auch runde Gruben mit Skeletten bzw. Skelettteilen, manchmal von mehreren Individuen entdeckt; insgesamt sind es ungefähr 20 Fundstellen (Abb. 3), die Überreste von etwa 120—130 Personen lieferten [51]. Angesichts der unordentlichen Lage der Skelette und des für die Siedlungsgruben spezifischen Inhalts [53–54] sollen diese Funde als mehr oder weniger zufällige Niederlegungen von Überresten geopferten Menschen angesehen werden und scheiden deswegen aus den zur Diskussion stehenden eigentlichen Grabfunden aus. Somit schrumpft die Anzahl der geto-dakischen Skelettgräber bis auf einigen wenigen Fällen [61,63]. Erst im späten 1.Jh.u.Z. wird in Enisala Körperbestattung systematisch praktiziert und zwar allein für Kleinkinder, unter Einfluß römischer Sitten [62], wie es nachher in den der einheimischen

Bevölkerung zugesprochenen Gräberfeldern der Provinz Dakien, sowie in den Nekropolen der freien Daker aus der Moldau festgestellt wurde.

Die chronologische Einreihung der gesicherten Grabfunde (Abb. 4) zeigt daß, obwohl wenig zahlreich, nur die Hügelgräber sich über die ganze klassische Periode ausdehnen. Brandgrubengräber (in Oltenien) und Urnengräber (in Muntenien) kommen in ordentlich angelegten Friedhöfen der frühen Stufe (bis etwa 50 v.u.Z.) vor, während Urnengräber später, im 1.Jh.u.Z. — manchmal zusammen mit Skelettgräbern — in der dako germanischen (am Oberen Dnjestr), bzw. dako-römischen (Dobrudja) Kontaktzone verstärkt wieder auftauchen. Wie ersichtlich, nach dem die frühen getischen Gräberfelder im außerkarpatischen Raum (im Laufe des 3.Jh.v.u.Z.)[65] und die kelto-dakischen Friedhöfe in Transilvanien (spätestens gegen Mitte des 2.Jh.v.u.Z.)[66] ausgelassen wurden, stellen geto-dakische Gräber und Gräberfelder der klassischen Periode nur zeitlich und räumlich begrenzte Erscheinungen dar. Die eigentliche Fundlücke (die Hügelgräber ausgenommen) tritt erst Mitte des 1.Jh.v.u.Z. auf und dürfte vermutlich auf eine „offizielle" Anerkennung der schon früher spontan eingetretenen Wandlungen im Bereiche des Glaubens und der Kultbräuchen, durch die sog. „Reform des Decenäus" zurückgeführt werden [74–75]. Diese „Reform", worauf die Nachrichten des Jordanes deutlich hinweisen, spiegelte sich nicht nur in der Ausübung „diskreter", archäologisch nicht fassbarer Brandbestattungsformen, sondern auch in der häufig vorkommenden Darbringung von Menschenopfer (vgl. *Getica* 41) und dem Erscheinen der dakischen Heiligtümer (*sacella*, in *Getica*, 71) wieder.

Ein solcher tiefgreifender Wandel läßt sich auch im keltischen mitteleuropäischen Raum verfolgen. Zur LT C2, hauptsächlich aber zur LT D1 dehnt sich die weite „gräberlose" Zone von Südbayern [84–86] und Nordschweiz [87–88], über Böhmen [89], Mähren [90], Slowakei [91–93], Österreich und Ungarn [94–96] bis nach Transilvanien [97–98] aus. Im selben Raum, meist aber im dessen westlichen Teil wurden zahlreiche Zeugnisse von Menschenopfern [104–107] und sonstigen Opferfunden festgestellt; desgleichen wurde dort eine große Anzahl keltischer Heiligtümer — die sog. Viereckschanzen — freigelegt [109]. Es ist anzunehmen, daß die seit dem 4.Jh.v.u.Z. belegbaren ständigen Kontakte zwischen den mitteleuropäischen Kelten und den Geto-Dakern eine grundsätzliche Erklärung fur die weite Verbreitung gemeinsamer Kultäußerungen anbieten können. In einzelnen Fällen ist es aber schwer zu entscheiden in welcher Richtung die Kultureinflüsse geströmt haben. Die Ausübung „diskreter" Bestattungsformen scheint in Dakien früher angefangen zu haben und so dürfte man hier sich eine Diffusion aus Dakien in Richtung keltisches Mitteleuropa vorstellen. Im Donau-Karpaten-Raum laßen sich Abweichungen von dieser Sitte nur regional, unter Einfluß mancher fremder Völkerschaften (die Skordisker und die germanischen Träger der Przeworsker Kultur, nicht aber diejenigen der Poienești-Lukaševka-Kultur) feststellen; eine allgemeine Wiederkehr zu den traditionellen, fassbaren Bestattungsformen wurde jedoch erst durch die römische Eroberung veranlaßt.

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

UNELE CONSIDERAȚII PRIVIND SFÎRȘITUL LATÈNE-ULUI GETO-DACIC ȘI CONTINUITATEA CIVILIZAȚIEI AUTOHTONE ÎN DOBROGEA

de M. IRIMIA

Cercetările arheologice întreprinse mai ales în ultimele decenii au dovedit că perioada clasică a culturii geto-dacice, inclusiv a celei din Dobrogea, corespunde celei mai înalte manifestări economice, culturale și spirituale a autohtonilor. O caracteristică importantă a civilizației autohtone în această perioadă este unitatea sa profundă, dar care nu reprezintă, totuși, o identitate absolută a formelor de manifestare pe întreg spațiul locuit de geto-daci. Originalitatea culturii locale nu exclude penetrația unor influențe din afară. Elementele culturale preluate de la alte populații au fost adoptate și transformate adeseori, dizolvîndu-se în creația originală locală. În acest sens Dobrogea, mai ales, poate fi considerată pentru Hallstatt-ul tîrziu și întreaga epocă Latène drept o zonă de interferențe culturale, unde civilizația getică a întîlnit — prin cetățile vest-pontice — exponente reprezentative și deosebit de active ale civilizației grecești, precum și elemente culturale scitice, pe care parțial le-a asimilat. Dealtfel, chiar trecerea spre a doua epocă a fierului nu a avut loc printr-o detașare bruscă de epoca anterioară, ci sub forma unei evoluții lente sau mai accelerate, în funcție de situațiile concrete ale fiecărei zone, în care elementele culturale hallstattiene și de tip Latène se întrepătrund. În ansamblul său civilizația geto-dacă de tip Latène cunoaște o evoluție continuă, în care elementele fiecărei perioade se regăsesc parțial în etapele care o precedă ori o succedă.

În ultimul timp, descoperirile din Dobrogea caracteristice Latène-ului geto-dacic s-au înmulțit considerabil, acoperind întreaga regiune [1]. Diferitele componente culturale, active mai ales în perioada timpurie, au fost asimilate treptat, cultura geților individualizîndu-se tot mai mult în raport cu a altor populații ; ea va forma, împreună cu cea a geto-dacilor din celelalte zone, un singur mare complex cultural.

Cultura geto-dacă, dezvoltată relativ unitar, a fost afectată parțial la sfîrșitul sec. I î.e.n. după ce romanii au cucerit Dobrogea, pentru a fi apoi întreruptă în evoluția sa la începutul sec. II e.n., odată cu cucerirea Daciei. Cercetările arheologice au demonstrat continuitatea populației autohtone în provinciile romane de-a lungul întregii lor existențe. Dar în noile condiții istorice, în procesul reorganizării administrativ-militare a teritoriilor cucerite, al introducerii formelor și structurilor economice, sociale și politice proprii imperiului, al romanizării treptate, autohtonii se vor adapta unor forme de viață caracteristice societății romane provinciale. În acest fel cultura de tip Latène a geto-dacilor din provinciile cucerite se transformă în cultură daco-romană.

[1] M. Irimia, Pontica, 13, 1980, p. 66—118 ; idem, Pontica, 16, 1983, p. 69—148, cu repertoriile așezărilor și necropolelor înregistrate pînă la data respectivă ; acestora li se pot adăuga alte descoperiri semnalate ulterior în literatura de specialitate, sau încă inedite.

S C I V A, tomul 39, nr. 1, București, ianuarie — martie 1988, p. 33—44

3 — c. 1742

Situația populației geto-dace sub dominația romană a fost mult dezbătută în istoriografia română și străină. În urma sporirii considerabile a materialului documentar, astăzi permanența autohtonilor în epoca romană este în afara oricărui semn de întrebare [2].

Problema continuității geților din Dobrogea în epoca romană i-a preocupat încă de la începuturile arheologiei științifice pe numeroși cercetători care au studiat antichitățile celei dintîi regiuni geto-dace cucerite de romani. Prezența autohtonilor în dreapta Dunării în timpul stăpînirii romane a fost afirmată de V. Pârvan, care semnala unele nume a căror origine traco-geto-dacă este certă [3]. El a arătat că populația autohtonă apare menționată în unele inscripții de la Tropaeum Traiani și Troesmis [4], iar în toponimie se păstrează numeroase nume dacice [5]. Teoriilor mai vechi, combătute de V. Pârvan [6], li s-au adăugat între timp altele, aparținînd T. D. Zlatkovskaia [7] sau lui K. Juglev [8], potrivit cărora geții dobrogeni ar fi încetat să existe încă din epoca elenistică, ceea ce i-ar fi determinat pe romani să repopuleze această regiune fie cu elemente nord-dunărene [9], fie cu populații sud-tracice (bessi, lai, ausdecensi).

Dar izvoarele istorice referitoare la Roles, Dapyx și Zyraxes, ale căror formațiuni politice au fost plasate în Dobrogea [10], precum și relatările lui Ovidius [11], Strabo [12], Plinius [13], Ptolemaios [14], Seneca [15], Marțial [16], Solinus [17], Enea din Gaza [18], dovedesc că regiunea a continuat

[2] Istoricul problemei, cu bibliografia și ansamblul argumentelor privind continuitatea dacilor sub romani, la C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*, București, 1945, p. 104–126; o parte a bibliografiei mai noi la D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, București, 1966; idem, *Autohtonii în Dacia*, I, București, 1980; Ligia Bîrzu, *Continuitatea populației autohtone în Transilvania în secolele IV–V (Cimitirul 1 de la Bratei)*, București, 1973; G. Popilian, *Necropola daco-romană de la Locusteni*, Craiova, 1980; I. Glodariu, *Așezări dacice și daco-romane de la Slimnic*, București, 1981.

[3] V. Pârvan, *Cetatea Tropaeum*, București, 1912; idem, *Municipium Aurelium Durostorum*, extras din RFIC, N.S., II, Torino, III, 1924

[4] Daizus și Comozeus, pe cunoscuta stelă funerară a lui *Daizus Comozoi, interfectus a Castabocis* (CIL, III, 14214, 12) și *Crescens Rigozi* (CIL, III, 14214, 11), într-o altă inscripție tot de la Adamclisi; numele Iulius *Dizzace* la Troesmis (cf. V. Pârvan, *Cetatea Tropaeum*, p. 25–28; R. Vulpe, DID, II, 1968, p. 159, 163.

[5] Capidava, Sucidava, Sacidava, Buteridava etc

[6] V. Pârvan, *Getica*, București, 1926, p. 77–99.

[7] T. D. Zlatkovskaia, *Mezja v I–II vekah našej ery*, Moscova, 1951, p. 84–99.

[8] K. Juglev, Musaica, 1966, p. 55, nota 13.

[9] Prin acțiuni de genul celor întreprinse de Aelius Catus, 1–4 e.n. (R. Syme, *Danubian Papers*, Londra, 1971, p. 40–72) și Ti. Plautius Silvanus Aelianus, 57–67 e.n. (H. Dessau, Jahreshefte des österreichischen archaeologischen Instituts, 23, 1926, Beiblatt, col. 343–358; D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*[2], București, 1967, p. 287–302).

[10] Cassius Dio, 51, 23, 2–26,6; Al Suceveanu localizează formațiunea politică a lui Roles mai la vest, în afara regiunii (cf. Thraco-Dacica, 2, 1981, p. 217–220).

[11] Ovidius, *Tristia*, I, 5, 62; III, 3, 6; 9, 4; 10, 19–20; 21–34; V, 1, 1; 1, 46; 3, 22; 5, 28; 10, 38; *Ex Ponto*, I, 1, 1–2; 5,12; 5, 61–66; 7,2; III, 2, 37–44; 7, 19; IV, 4, 7–8; 13, 17–23, 35–36.

[12] Strabo, VII, 3, 15 (C. 305); 3, 17 (C. 306); 5, 12 (C. 318).

[13] Plinius, *Naturalis historia*, IV, 11, 41

[14] Ptolemaios, *Îndreptar geografic*, III, 10, 4.

[15] Seneca, *Hercules Oetaeus*, 1280; el caracterizează ca „getic" muntele Haemus, indicație importantă privind prezența geților în zonă.

[16] Martial, *Epigrammata*, VII, 84,3; consideră „getică" insula Peuce.

[17] Solinus, *Colelctanea rerum memorabilum*, 10, 7.

[18] La Teofrast (PG, LXXXV, 940). Referindu-se la un eveniment mai vechi, Enea din Gaza menționează că „locuiesc în Tracia, lîngă Istru, geții".

să fie locuită de geţi pînă în plină epocă romană, fără nici un hiatus. Pe de altă parte, descoperirile de la Histria [19], Tariverde, Nuntaşi [20], Albeşti [21], Comana [22], Oltina, Fîntîna Mare, Poarta Albă [23], Canlia [24], General Scărişoreanu [25], Adamclisi [26], Hîrşova [27], Capidava [28], Rasova [29], Troesmis [30], Tulcea [31], Mahmudia [32], Malcoci [33], Garvăn [34], Făgăraşu

[19] M. Coja, Pontica, 3, 1976, p. 99 şi urm.; recent mai multe vase ceramice getice lucrate cu mîna din sec. III—I î.e.n. s-au descoperit chiar în apropierea „zonei sacre" (inf. P. Alexandrescu, căruia îi exprimăm mulţumirile noastre şi cu acest prilej). De asemenea, unii dintre tumulii consideraţi de caracter negrecesc aparţin şi perioadei elenistice tîrzii (P. Alexandrescu, SCIV, 13, 1963, 2, p. 325—334; idem, Histria, II, 1966 p. 133—294). Alte complexe negreceşti sînt mormintele plane de incineraţie pe loc din sec. II—I î.e.n. descoperite în zona movilei VI—1955 (D.M. Pippidi şi colab., Materiale, 5, 1959, p. 308—311). Semnalări foarte recente de materiale arheologice autohtone apărute împreună cu cele elenistice, în diferite puncte din teritoriul histrian la Al. Avram, Oct. Bounegru, C. Chiriac, Pontica, 18, 1985, p. 113—124; Em. Alexandrescu, Al. Avram, Oct. Bounegru, C. Chiriac, Pontica, 19, 1986, sub tipar. Semnalări asemănătoare în mai multe puncte din zona lacului Taşaul, situat la nord de Tomis, la Cr. Matei, Pontica, 18, 1985, p. 125—139; idem, Pontica, 19, sub tipar.

[20] La Tariverde numeroase complexe aparţin sec. III—II î.e.n.; cf. D. Berciu, C. Preda, Materiale, 4, 1957, p. 77—88; idem, Materiale, 5, 1959, p. 318—323; idem, Materiale, 8, 1962, p. 273—281; D. Berciu, DID, I, 1965, p. 90, 91; C. Preda, Pontica, 5, 1972, p. 77—78. Pe teritoriul satului Nuntaşi a fost identificată o aşezare greco-indigenă încadrată cronologic între sec. IV î.e.n. — secolulul I e.n. (cf. Catrinel Domăncanţu, Materiale, Tulcea, 1980, p. 266).

[21] Aşezarea fortificată prezintă trei faze principale de evoluţie (datînd, cea mai veche, din prima jumătate a sec. IV î.e.n., a doua — din ultima jumătate a sec. IV, iar a treia din sec. III—II î.e.n.); cf. A. Rădulescu, N. Cheluţă-Georgescu, Maria Bărbulescu, Materiale, 13, Oradea, 1979, p. 167—173; A. Rădulescu, Maria Bărbulescu, Livia Buzoianu, *Importuri amforice la Albeşti (jud. Constanţa): Heraclea Pontică*, Pontica, 19, 1986, sub tipar.

[22] Mormînt de inhumaţie, datat pe baza unui bol megarian şi a unei amfore rhodiene în a doua jumătate a sec. II î.e.n. (A. Aricescu, StCl, 3, 1962, p. 81; pentru bol, R. Ocheşeanu, Pontice, 2, 1969, p. 241).

[23] M. Irimia, Pontica, 6, 1973, p. 11; 21—25; 29—33.

[24] D. Vîlceanu, SCIV, 13, 1962, 1, p. 141—145; N. Conovici, Cr. Muşeţeanu, SCIVA, 26, 1975, 4, p. 546—547; M. Irimia, Pontica, 13. 1980, p. 81—84; idem, Pontica, 14, 1981, p. 95—98.

[25] M. Irimia, Pontica, 13, 1980, p. 97—100.

[26] Ioana Bogdan-Cătăniciu, Al. Barnea, *Tropaeum Traiani, 1, Cetatea*, 1979; catalog, p. 179—180, 225 şi fig. 141.

[27] V. Pârvan, *Începuturile vieţii romane la gurile Dunării*[2], p. 55; A. Aricescu, Pontica 4, 1971, p. 352, cu bibliografia anterioară.

[28] În zona gurii văii Alvăneşti au fost cercetate parţial în anul 1976 trei bordeie dreptunghiulare cu vetre şi ceramică getică specifică. S-au recuperat, printre altele, o strecurătoare din sec. II î.e.n. şi un denar roman republican (cercetători N. Cheluţă-Georgescu).

[29] A. Aricescu, Sesiunea de comunicări ştiinţifice a muzeelor de istorie, I, 1964 (1971), p. 224—225; C. Scorpan, Pontice, 1, 1968, p. 359—363.

[30] N. C. Ionescu, Pontica, 3, 1970, p. 361—363; C. Chiriac, Oct. Bounegru, Peuce, 4, 1973—1975, p. 101.

[31] V. H. Baumann, 4, 1973—1975, p. 214, 219; idem, p. 400, nr. 27—28; A. Opaiţ, Pontica, 10, 1977, p. 307; idem, *Un depozit de amfore elenistice tîrzii descoperit la Aegyssus*, comunicare prezentată la cel de al VIII-lea simpozion naţional de tracologie, Constanţa, 25—27 noiembrie 1985.

[32] Exp. Bujor, Materiale, 3, 1957, p. 250—253; V. Canarache, *Importul amforelor ştampilate la Istria*, Bucureşti, 1957, p. 377; I. Oberländer-Tîrnoveanu, Peuce, 8, 1980, p. 60; V. H. Baumann, *op. cit.*, p. 41.

[33] V. Canarache, *loc cit.*, V. H. Baumann, *op. cit.*, p. 34.

[34] Gh. Ştefan, St. şi ref. privind ist. Rom., I, 1954, p. 36.

Nou [35], Enisala [36], Sarichioi [37], Independenţa (Murighiol) [38] etc., reprezintă dovezi arheologice importante privind continuitatea getică în Dobrogea în secolele III — I î.e.n., după orizontul marcat de necropolele din secolele V — IV î.e.n. de la Satu Nou, Bugeac, Canlia, Enisala, Independenţa (Murighiol), Teliţa. Harta descoperirilor arheologice din această vreme poate fi completată şi de răspîndirea monedelor coloniilor greceşti din epoca autonomă, a celor macedonene şi scitice [39], precum şi a denarilor romani republicani [40].

De o semnificaţie deosebită sînt, în acest context, davele getice identificate recent — deocamdată numai în zona Dunării — la Satu Nou (în punctele „Valea lui Voicu" [41] şi „Vadu Vacilor" [42]), Izvoarele [43], Coslugea [44], Alimanu [45] şi Sacidava [46]. Unele dintre davele amintite îşi încetează existenţa abia în secolul I e.n. Astfel, la Satu Nou — „Valea lui Voicu", cîteva materiale elenistice corespunzătoare celui mai nou nivel (respectiv un kantharos [47], mai multe fragmente ale altor kantharoi şi cupe, unele fragmente de amfore de tipul pseudo-Cos) ne determină să acceptăm prelungirea locuirii getice de aici şi la începutul secolului I e.n., oricum, cu cîteva decenii *după* acţiunile din Dobrogea din anii 28 — 27 î.e.n. ale proconsulului Macedoniei, M. Licinius Crassus. Continuitatea locuirii

[35] Fl. Topoleanu, Pontica, 18, 1985, p. 99—105.

[36] M. Babeş, SCIV, 22, 1971, 1, p. 21, 23 şi n. 11.

[37] Irina şi Ernest Oberländer-Tîrnoveanu, Peuce, 8, 1980, p. 77—142.

[38] G. Simion, Vasilica Lungu, *Necropola geto-dacă de la Independenţa şi unele consideraţii asupra amforelor rhodiene descoperite în morminte*, comunicare prezentată la simpozionul ştiinţific organizat de Muzeul de istorie naţională şi arheologie Constanţa, 28—29 noiembrie 1986; Al. Suceveanu, M. Zahariade, Dacia, N.S., 30, 1986, p. 109.

[39] O utilă trecere în revistă a bibliografiei referitoare la numismatica greacă, în care sînt menţionate şi studiile referitoare la descoperirile din Dobrogea, la Gh. Poenaru-Bordea, BSNR, 67—69, 1973—1975, p. 17—41. Li se adaugă semnalările din cronicile anuale publicate de B. Mitrea în Dacia, N.S., de R. Ocheşeanu şi Gh. Papuc în Pontica, 5, 1972—9, 1976, A. Vertan şi G. Custurea, în Pontica, 12, 1979 şi urm.

[40] Un catalog al tuturor localităţilor din Dobrogea (ce ne absolvă de îndatorirea de a menţiona studiile consacrate problemei), în care s-au semnalat pînă la această dată denari romani republicani (descoperiţi izolat sau în tezaure), cu bibliografia corespunzătoare, la R. Ocheşeanu, *Cîteva descoperiri de denari romani republicani din Scythia Minor*, Pontica, 19, 1986, sub tipar, anexele III, 1 şi III, 2.

[41] Săpături efectuate începînd din anul 1982, de N. Conovici şi M. Irimia; rapoarte preliminare la sesiunile anuale de la Ploieşti (1983), Alba Iulia (1984), Tîrgovişte (1985), Deva (1986).

[42] Aşezarea fortificată aflată la circa 700—800 m în amonte de „Valea lui Voicu", pe platoul numit de localnici „La călugări"; cercetări de suprafaţă N. Conovici, M. Irimia.

[43] În apropierea cetăţii romano-bizantine de la Izvoarele, în aval (în punctul „La tablă") se află dava getică; cercetări de suprafaţă N. Conovici, M. Irimia. De aici au fost recuperate anterior fragmente ceramice autohtone şi elenistice (între care ştampile de amfore de Thasos, Rhodos, Kolofonion, Sinope), precum şi monede autonome din Histria, Callatis, Tomis, Dionysopolis, Herson, monede dacice de tip Vîrteju — Bucureşti, denari romani republicani etc. (V. Culică, *O davă sud-dunăreană milenară*: *Sagadava*, mss; N. Conovici, SCIVA, 30, 1979, 1, p. 87—88, cu bibliografia anterioară).

[44] Dava se află în punctul „Colţul pietrei", pe malul de sud-vest al lacului Oltina, în apropierea imediată a locului de traversare pentru drumul vicinal Satu Nou — Răzoare. Identificată în anul 1983, prin cercetări arheofotogrammetrice, comunicată la sesiunea anuală de rapoarte, Alba Iulia, 1984. Cercetări de suprafaţă ulterioare, 1984—1985, N. Conovici, M. Irimia.

[45] Informaţie I. Munteanu şi V. Oprea (Feteşti).

[46] Comunicată la sesiunea anuală de rapoarte, Alba Iulia, 1984 şi la sesiunea ştiinţifică anuală a Muzeului din Constanţa, noiembrie 1984.

[47] Inv. 32223; descoperit în secţiunea S_1, caroul 3, în primul nivel, la —0,75 m.

acestei fortificaţii, probabil şi a altor *davae*, după episodul marcat de expediţia împotriva geţilor dobrogeni, respectiv şi în perioada în care regiunea fusese ataşată regilor odrisi, ar putea dovedi şi pe baze arheologice, pe de o parte faptul că acţiunea amintită n-a fost urmată de măsuri radicale menite să modifice structural componenţa etnică, preponderent getică, a ţinutului, iar pe de alta, că pînă spre mijlocul sec. I e.n. prezenţa politică şi administrativă romană era destul de puţin simţită în Dobrogea. Din punct de vedere politico-militar şi administrativ, probabil abia după anexarea ţinutului la provincia Moesia — în anul 46 e.n.[48], sau potrivit altor cercetători mai tîrziu, abia în primii ani ai domniei lui Vespasian (69 — 79 e.n.)[49] va începe procesul de integrare definitivă a Dobrogei Imperiului roman, cu urmările sale binecunoscute. Spre deosebire de cetăţile greceşti, anexate încă de Crassus, în restul teritoriului procesul de angrenare a Dobrogei în sistemul administrativ, fiscal şi politic al statului roman este mai lent şi de durată, fapt ce a permis conservarea — pentru o vreme — a structurilor preromane[50], iar primele dovezi de viaţă romană caracteristică datează abia de la sfîrşitul secolului I e.n.[51]. Se consideră chiar că în epoca romană aşezările oppidane indigene, anterioare cuceririi, n-au fost desfiinţate, ci şi-au continuat existenţa, romanizîndu-se treptat, dar sigur[52]. Este greu de apreciat efectul strămutărilor de transdanubieni din stînga fluviului asupra evoluţiei societăţii autohtone din Dobrogea, strămutări realizate de Aelius Catus la începutul secolului I e.n.[53], iar mai apoi de către T. Plautius Silvanus Aelianus, guvernator al Moesiei între 56 — 67 e.n.[54]. Transdanubienii, amintiţi în număr mare de izvoare, au fost repartizaţi probabil pe tot întinsul provinciei, numai o parte dintre ei aşezîndu-se poate şi în Dobrogea[55]. Prezenţa şi integrarea lor comunităţilor getice locale a reprezentat mai degrabă un factor de revitalizare, de întărire a fondului etnic şi cultural local, decît un element de disoluţie pentru civilizaţia autohtonă.

De o importanţă aparte pentru cunoaşterea fondului getic dobrogean în epoca romană este, printre altele — după cum au demonstrat numeroşi cercetători —, şi onomastica. Pe lîngă numele greceşti sau romane, frecvente în inscripţiile din Dobrogea, apar uneori şi nume traco-getice. Faptul că în general geto-dacii (inclusiv cei din Dobrogea) sînt menţionaţi foarte rar în inscripţii, s-ar putea explica şi prin împrejurarea că autohtonii formau îndeosebi masa populaţiei rurale, iar pe monumente erau amintiţi mai ales fruntaşii satelor, respectiv coloniştii şi veteranii[56]. Unele nume traco-getice din inscripţiile dobrogene au fost conside-

[48] Dată admisă de marea majoritate a istoricilor; cf. D. M. Pippidi, DID, I, 1965, p. 276—280, cu bibliografia corespunzătoare; R. Vulpe, DID, II, 1968, p. 25—26.

[49] Al. Suceveanu, Pontica, 4, 1971, p. 105—123; idem, *Viaţa economică în Dobrogea romană; secolele I—III e.n.*, Bucureşti, 1977, p. 19—22; 34—37.

[50] Idem, Thraco-Dacica, 6, 1985, p. 111—112.

[51] Idem, Pontica, 4, 1971, p. 119—122, n. 78.

[52] Idem, Thraco-Dacica, 6. 1985, p. 112.

[53] Strabo, VII, 3, 10; R. Vulpe, Dacia, N.S., 4. 1960, p. 311—319, cu bibliografia

[54] CIL, XIV, 3608 (= ILS 986); D.M. Pippidi, *Contribuţii la istoria veche a României*, Bucureşti, 1967², p. 287—328, cu întreaga bibliografie; R. Vulpe, DID, II, 1968, p. 57—58.

[55] Al. Suceveanu, *Viaţa economică în Dobrogea romană*, p. 32; idem, Thraco-Dacica, 2, 1981, p. 218, unde consideră chiar că acţiunea lui Aelius Catus nu a afectat Dobrogea.

[56] I. Winkler, SCIVA, 25, 1974, 4, p. 497—513.

rate un timp bessice. S-a arătat însă relativ recent [57] că această populație pare să fi fost prezentă numai în cîteva zone, unde locuitorii în cauză apar menționați drept *consistentes*, alături de civili și veterani romani. În acest fel, în lipsa unor dovezi sigure referitoare la o extindere mai mare a bessilor în Dobrogea, multe nume traco-getice din inscripții pot aparține, cu o mai mare certitudine, geților autohtoni.

În afara cunoscutei inscripții referitoare la conflictul de hotare dintre țăranii daci și *civitas Ausdecensium* [58] din timpul împăratului Marcus Aurelius, alte monumente asemănătoare consemnează prezența autohtonilor în Dobrogea. Astfel, numele *Dekébalos* apare într-o inscripție greacă de la Topraisar [59]. Fiul unui militar din legiunea a XI-a Claudia (cu sediul la Durostorum) se numea *Valerius Decebalus* [60]. Un alt veteran, dintr-o inscripție de la Sacidava, era de asemenea fiul unui *Decebalus* [61]. O inscripție tîrzie, din sec. IV, descoperită la Rîndunica (dar provenind de la Mahmudia — Salsovia) amintește de un *Dicebalus*, *bis exarchus* [62]. Numele regelui erou al dacilor mai apare în diferite inscripții din Moesia [63], iar alți geto-daci pot fi presupuși printre purtătorii de nume tracice din Dobrogea [64]. Unele antroponime traco-geto-dace se întîlnesc și în epoca romano-bizantină, sau chiar mai tîrziu [65].

Prezența autohtonilor în Dobrogea în epoca romană este demonstrată și din punct de vedere arheologic. Cercetările mai vechi, întreprinse în nordul regiunii, au permis identificarea unor materiale getice la Garvăn, Niculițel, Somova [66] etc. Alte cercetări recente au permis relevarea unor aspecte deosebit de importante privind cultura materială și viața spirituală a geților din Dobrogea în epoca romană.

La Bugeac — „Valea lui Marinciu” — într-o așezare rurală din sec. II e.n. s-a descoperit o bogată ceramică getică, împreună cu ceramică romană [67]. Alte materiale ceramice autohtone din sec. I—III e.n. s-au semnalat la Histria, Tomis, Callatis, Valul lui Traian, Sacidava, Sibioara [68],

[57] Em. Zah, Al. Suceveanu, SCIV, 22, 1971, 4, p. 567—578; Al. Suceveanu, Thraco Dacica, 2, 1981, p. 218.

[58] CIL, III, 14437; cf. G. G. Mateescu, BCMI, 8, 1915, p. 38—42; D. Tudor, AUB (Istorie), 1958, p. 50—57.

[59] Aflată în studiu la colega Maria Bărbulescu.

[60] CIL, III, 7474; Const. C. Petolescu, Tharaco-Dacica, 2, 1981, p. 222.

[61] C. Scorpan, *Limes Scythiae. Topographical and stratigraphical research on the late Roman fortifications in the Lower Danube* (BAR, 88), Oxford, 1980, p. 212—213, nr. 3.

[62] Em. Popescu, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV—XIII descoperite în România*, București, 1976, nr. 272 (cu bibliografia anterioară).

[63] Repertoriate împreună cu cele din Dobrogea, la C. Petolescu, *op. cit.*, p. 221—223.

[64] Em. Doruțiu-Boilă, *Actes du IIe Congrès international de thracologie, București, 1976*, București, 1980, II, p. 281—287. Autoarea menționează că dintre cele circa 2000 nume de persoane extrase din inscripțiile secolelor I—III e.n., 90 sînt cu certitudine tracice, grupate astfel: 30 de nume pe inscripțiile din orașele grecești, iar 60 din interiorul regiunii și zona Dunării.

[65] I. Barnea, Thraco-Dacica, 8, 1987, p. 203—206.

[66] Gh. Ștefan, Studii și referate privind istoria României, I, 1954, p. 29—40.

[67] C. Scorpan, Pontice, 2, 1969, p. 43—80.

[68] Idem, Pontica, 3, 1970, p. 139—379.

Adamclisi[69], Troesmis[70], Teliţa (în punctele „Izvorul maicilor"[71] şi „La Pod"[72]), Horea[73], pe valea Capaclia[74] etc.

La Dervent, în apropierea cetăţii bizantine de la Păcuiul lui Soare, într-o zonă în care au fost cercetate 24 de cuptoare[75] dintr-o perioadă corespunzătoare sec. II — începutului sec. III e.n., s-au descoperit mai multe vase getice, împreună cu o bogată ceramică romană. Cuptoarele de ars vasele sînt asemănătoare întru totul ca tip, dimensiuni, mod de construcţie, unora dintre cuptoarele geto-dacilor liberi de la Străuleşti, Mătăsaru, Coloneşti Mărunţei[76], ale carpilor de la Butnăreşti[77], ori ale dacilor liberi de la Medieşu Aurit şi Lazuri[78]. Atît cuptoarele de ars vasele de tipul cu pilon central, cît şi cele cu perete median, cunoscute la geţii din Muntenia în secolele II — IV, la carpi şi la dacii liberi din nord-vestul României, aparţin unui tip întîlnit şi în Latène-ul geto-dacic[79]. Se consideră de asemenea că purtătorii culturii Sîntana de Mureş-Cerneahov au preluat tipurile de cuptoare de ars ceramică de la geto-daci. În acest sens, asemănarea dintre cuptoarele purtătorilor culturii amintite şi instalaţiile tradiţionale de ars vasele ale geto-dacilor reprezintă o dovadă importantă a continuităţii populaţiei autohtone, băştinaşii fiind cei care au păstrat nealterată tradiţia acestui meşteşug[80]. Cuptoare de veche tradiţie Latène, datate însă în sec. II — IV e.n., se întîlnesc uneori şi în Transilvania[81] sau Oltenia[82]. Se poate aprecia că aproape peste tot dacii liberi şi daco-romanii au conservat tradiţiile mai vechi, din Latène, în ceea ce priveşte anumite tipuri de cuptoare de ars vasele şi tehnica de modelare a unor categorii ceramice, ei preluînd şi generalizînd totodată şi noile procedee tehnice romane. Existenţa unor cuptoare de acelaşi tip în Dobrogea, ca şi numărul mare de vase locale (mai ales oale-borcan decorate cu brîuri alveolate, ori cu crestături executate pe buză), ar putea indica faptul că o parte dintre meşterii olari ce-şi confecţionau şi ardeau vasele la Dervent erau de origine autohtonă. Aceştia confecţionau şi ardeau atît ceramica romană provincială, cît şi pe cea tradiţională, descoperită în zonă şi care mai era încă solicitată de localnici. De asemenea, la Gura Canliei, în stratul corespunzător perioadei romane timpurii s-au descope-

[69] Iona Bogdan-Cătăniciu, Al. Barnea, *op. cit.*, p. 180—183 şi fig. 143, 149.

[70] A. Opaiţ, Peuce, 8, 1980, pl. 29/2657.

[71] V. H. Baumann, *Ferma romană din Dobrogea*, Tulcea, 1983, p. 92 şi fig. 35/1 ; idem, Peuce. 9 ,1984, p. 41—50 şi pl. 5/3,6.

[72] Idem, Materiale, A XIV-a sesiune anuală de rapoarte, Tulcea, 1980, p. 306 şi fig. 6/4,5 ; idem, *Ferma romană din Dobrogea*, p. 192 şi fig. 54/5.

[73] Idem, *Ferma roamnă din Dobrogea*, p. 120—121, 178 şi fig. 67 ; pl. 35/1 ; 36/1—5 ; 37/1—5.

[74] *Ibidem*, p. 163 şi fig. 60/9, 10.

[75] Dintre care cinci pentru ars vasele.

[76] Gh. Bichir, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*, Bucureşti, 1984, p. 25—28.

[77] *Idem* SCIV, 17, 1966, 3, p. 489—509 ; idem, *Cultura carpică*, Bucureşti, 1973, p. 52—62.

[78] S. Dumitraşcu, T. Bader, *Aşezarea dacilor liberi de la Medieşul Aurit*, Satu Mare, 1967, p. 121 şi urm ; S. Dumitraşcu, Crisia, 4, 1974, p. 23 ; Gh. Lazin, St. Com Satu Mare, 4, 1980, p. 133—142 ; Gh. Bichir, Thraco-Dacica, 1, 1976, p. 306—307.

[79] Gh. Bichir, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*, p. 26, cu bibl.

[80] *Idem*, p. 27.

[81] I. Berciu, Apulum, 3, 1958, p. 180—188 şi fig. 1—3 ; Oct.Floca, St. Ferenczi, L. Mărghitan, *Micia. Grupul de cuptoare romane pentru ars ceramică*, Deva, 1970, p. 38—43.

[82] Gh. I. Petre, SCIV, 19, 1968, 1, p. 155, fig. 6 ; Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 27, n. 79.

rit mai multe oale getice fragmentare lucrate cu mîna ; tot aici s-au descoperit un cuptor de ars vasele [83], precum și două cuptoare de ars materialele de construcție [84]. Prezența unor tipuri ceramice autohtone alături de ceramica romană în zona complexului meșteșugăresc de la Telița — „Izvorul maicilor" — l-a determinat pe autorul săpăturii să aprecieze că în anumite activități bazate pe tradiții îndelungate, proprietarii romani puteau să-i folosească uneori pe băștinași [85].

Rezultate importante privind penetrația civilizației romane în mediul geto-dacic din Dobrogea ca și în legătură cu unele aspecte ale procesului de romanizare, au fost obținute în urma cercetărilor întreprinse în așezările de la Straja [86] și Fîntînele (jud. Constanța)[87]. Astfel, la Straja, așezare datată în sec. I—II e.n., s-a descoperit, printre altele, un bordei în care alături de ceramica indigenă relativ variată, lucrată cu mîna și la roată, au apărut materiale romane provinciale și de import. Al. Suceveanu consideră posibilă existența aici a unui sat indigen în care au pătruns elemente ale civilizației romane, dar în care simbioza definitivă a celor două culturi încă nu se produsese [88]. La Fîntînele, într-o locuință de suprafață cu ziduri de piatră și două niveluri de locuire (din sec. II—III e.n.), apărută în nucleul sudic al așezării, s-a constatat că în nivelul mai vechi situația este asemănătoare celei de la Straja. În al doilea nivel ceramica autohtonă dispare, fiind înlocuită în totalitate de materialul roman provincial ori de import. Acest nucleu a fost considerat de autorul săpăturilor drept un sat indigen mai înstărit, în care elementele culturale romane se aflau în plin proces de asimilare. Într-o altă locuință de suprafață aflată în nucleul nordic al așezării, primului nivel roman din care ceramica autohtonă lipsește, îi urmează un al doilea, cu multe materiale autohtone. Acest nucleu a fost considerat drept un *vicus* roman, contaminat ulterior cu elemente autohtone [89], aflate în număr relativ mare în zonă.

O importantă necropolă daco-romană de la sfîrșitul sec. I — sec. II e.n. a fost cercetată la Enisala (jud. Tulcea). Celor 48 de morminte de incinerație și înhumație cercetate inițial [90], li s-au adăugat alte 112, descoperite ulterior, corespunzătoare acelorași tipuri funerare [91]. În cazul incinerației, utilizată cel mai frecvent, resturile calcinate erau depuse

[83] M. Irimia, Pontica, 14, 1981, p. 102—110.

[84] Un cuptor menționat de D. Vîlceanu, SCIV, 13, 1962, 1, p. 141—145 ; cel de-al doilea, descoperit recent, este în curs de cercetare.

[85] V. H. Baumann, *Ferma romană din Dobrogea*, p. 92.

[86] M. Tzony, Pontica, 12, 1979, p. 193—196 ; Al. Suceveanu, Thraco-Dacica, 2, 1981, p. 219.

[87] Al. Suceveanu, SCIVA, 31, 1980, 4, p. 559—584 ; idem, Thraco-Dacica, 2, 1981, p. 219.

[88] Idem, Thraco-Dacica, 2, 1981, *loc. cit.*

[89] *Ibidem.*

[90] M. Babeș, SCIV, 22, 1971, 1, p. 19—45.

[91] Gh. Mănucu-Adameșteanu, Peuce, 8, 1980, p. 473—496 ; idem, Materiale, Oradea, 1979, p. 379—385 ; idem, Materiale, Tulcea, 1980, p. 619—625 ; Mihaela Mănucu-Adameșteanu, Peuce, 8, 1980, p. 31—39.

deseori [92] în urne (vase getice sau romane), protejate adesea în ,,ciste" de piatră, după un ritual autohton specific mai ales Latène-ului timpuriu din Dobrogea și regiunea învecinată din nord-estul Bulgariei [93]. Dintre cele 13 morminte de înhumație, foarte puține în raport cu cele de incinerație, 11 aparțineau unor copii mici și două unor adolescenți [94]. Cercetările au demonstrat că deși în Latène-ul geto-dacic incinerația era ritul precumpănitor, s-a utilizat uneori și înhumația, mai ales în cazul înmormîntărilor de copii [95]. Dacă specificul autohton al necropolei este ilustrat de riturile și ritualurile funerare, ca și de o parte a inventarului arheologic, procesul de romanizare al băștinașilor este exprimat, între altele și de frecvența asocierii produselor celor două civilizații în îndeplinirea practicilor funerare. Morminte asemănătoare celor de la Enisala au fost descoperite la Visterna, Hamcearca [96], Horea [97], Unirea = Jurilovca [98] (jud. Tulcea) și Aliman [99] (jud. Constanța).

Ceramica autohtonă lucrată cu mîna, din sec. I — III e.n., descoperită în Dobrogea, este reprezentată mai ales de oale-borcan ornamentate cu brîie alveolate, apucători simple sau în formă de potcoavă și butoni crestați, ca și de căni, cești, cățui etc. Apar uneori și exemplare imitate după modele romane, care nu mai aparțin decît prin tehnică tradiției locale [100]. Ceramica autohtonă cenușie, lucrată la roată, mai puțin numeroasă, este reprezentată de fragmente de fructiere, căni, străchini și castroane. Ritualul funerar autohton se caracterizează, după cum s-a constatat, ca și cel din Dacia, printr-un anume conservatorism, ilustrat de folosirea predilectă a incinerației, însoțită uneori de depunerea urnei într-o ,,cistă" de piatră.

Se poate aprecia că deși Latène-ul din Dobrogea a fost întrerupt în evoluția sa firească de cucerirea romană, unele dintre elementele sale caracteristice au mai continuat o vreme. Această perpetuare a unor tradiții autohtone în cultura materială și spirituală a fost mai mult sau mai puțin intensă în anumite zone în funcție de puterea factorului roman, ca și de eventualele implantări de coloniști, de numărul și forța lor de influențare. Ceramica, tipurile de locuințe și instalații meșteșugărești, riturile și ritualurile funerare tradiționale mai sînt folosite un timp, dife-

[92] Se menționează ca excepții un mormînt cu oasele calcinate depuse în groapă (M. Babeș, *op. cit.*, p. 21), trei cu resturile cinerare depuse în ,,ciste" de piatră și un altul într-o ,,cutie" amenajată cu țigle romane (Mihaela Mănucu Adameșteanu, *op. cit.*, p. 31). Dacă avem în vedere opinia îndreptățită exprimată de M. Babeș (*op. cit.*, p. 33), potrivit căreia ,,oasele găsite azi în groapă au putut fi inițial depuse într-un înveliș perisabil", mormintele în cauză ar putea fi considerate tot de tipul ,,cu resturile depuse în urnă".

[93] Spre exemplu la Cernavoda, Bugeac, Murighiol, Viile, Enisala, Ravna, Prof. Zlatarski, Kragulevo, Černa etc. Rar utilizat în alte zone (ex. Brezoi — jud Vîlcea, Bosanci — jud. Suceava), acest tip sepulcral este întîlnit în sec. I î.e.n. la Tășad — jud. Bihor (cf. N. Chidioșan, St. Com, Satu Mare, 5—6, 1981—1982 p. 83—91). Printre explicațiile date utilizării ,,cistelor" de piatră nu trebuie exclusă posibilitatea apariției și răspîndirii acestui ritual mai ales în zonele în care piatra era la îndemînă și ușor de procurat.

[94] M. Babeș, *op. cit.*, p. 26—27; Mihaela Mănucu-Adameșteanu, *op. cit.*, p. 32.

[95] Em. Moscalu, *Ceramica traco-getică*, București, 1983, p. 165—170.

[96] M. Babeș, *op. cit.*, p. 39—41.

[97] Idem; V.H. Baumann, *Ferma romană din Dobrogea*, p. 185—190.

[98] V. H. Baumann, *op. cit.*, p. 190.

[99] C. Scorpan, Pontica, 7, 1974, p. 239—246.

[100] M. Babeș, *op. cit.*, p. 31.

renţiat de la caz la caz, acestea adaptîndu-se pe parcurs noului mod de viaţă roman. Alte elemente (cum ar fi bordeiele, ori unele tipuri de vase lucrate cu mîna) dispar de timpuriu. Simplele elemente de tradiţie Latène care s-au mai păstrat în Dobrogea nu au influenţat şi nici nu puteau influenţa în sens negativ evoluţia comunităţilor autohtone şi romane spre procesul complex de sinteză etno-culturală. S-a format astfel treptat, ca şi în celelalte regiuni carpato-dunărene, o populaţie romanică de tip provincial, care a reprezentat esenţa procesului de romanizare şi pentru ţinutul dintre Dunăre şi Mare.

În absenţa ştirilor literare, descoperirile arheologice aduc informaţii tot mai bogate pentru studiul culturii autohtone în epoca romană. Se constată astfel continuitatea populaţiei geto-dace, după cucerirea romană, sub două forme principale : cea dintîi, reprezentată de civilizaţia autohtonă dezvoltată în teritoriile libere, neocupate de romani, în care se regăsesc principalele elemente culturale ale perioadei anterioare, şi cea daco-romană dezvoltată în teritoriile ocupate, în care elementele dacice se împletesc cu cele romane. Răspîndirea elementelor autohtone specifice reflectă şi pentru epoca romană continuitatea şi unitatea culturală în spaţiul ocupat din vechime de geto-daci.

Relevarea continuităţii etnice şi a unor străvechi tradiţii autohtone în Dobrogea romană, ca dealtfel şi în Dacia, nu echivalează cu negarea romanizării geto-dacilor, ca fenomen complex şi ireversibil — economic, lingvistic, spiritual şi cultural. În situaţii diferite de ale dacilor liberi din afara provinciilor romane, cei din interior vor păstra o vreme, pe parcursul procesului de romanizare şi unele tradiţii ale propriei lor civilizaţii de tip Latène, fapt care demonstrează profunzimea şi valoarea deosebită, proprii acestei civilizaţii.

În condiţiile istorice în care în provinciile romane — inclusiv în Dobrogea — populaţia băştinaşă, antrenată într-un amplu proces de romanizare, mai păstra încă unele tradiţii ale civilizaţiei anterioare, unele grupuri de daci liberi cum sînt costobocii şi carpii au dezvoltat o civilizaţie materială şi spirituală ce poate fi considerată drept un Latène prelungit, dar şi aici influenţa romană se face simţită. Existenţa acestei etape a putut fi demonstrată pe baza analizei tipurilor de aşezări şi locuinţe, ocupaţii, meşteşuguri şi practici funerare ale dacilor liberi [101]. În Muntenia, teritoriu temporar stăpînit efectiv de romani şi continuu supravegheat, procesul romanizării s-a petrecut paralel cu cel din Dacia romană [102]. Şi în teritoriile libere, pînă la urmă, ca şi în interiorul provinciilor romane, populaţia autohtonă cu tradiţiile sale culturale a reprezentat substratul romanizării. În Dobrogea stăpînirea romană durînd mai mult a iradiat romanitatea şi în teritoriile Daciei libere.

[101] S. Dumitraşcu, T. Bader, *Aşezarea dacilor liberi de la Medieşul Aurit*, Satu Mare, 1967 ; Gh. Bichir, *Cultura carpică* ; idem, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană* ; idem, I *Daci liberi dei secoli II—IV d. C. fattori di permanenza e di continuità nella regione carpato-danubiana*, Quaderni Catanesi, IV, 7, 1982, p. 21—61. S. Sanie, *Civilizaţia romană la est de Carpaţi şi romanitatea pe teritoriul Moldovei. Secolele II—III e.n.*, Iaşi, 1981 ; Ion Ioniţă, *Din istoria şi civilizaţia dacilor liberi*, Iaşi, 1982.

[102] Cf. Gh. Bichir, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*, p. 106 ; idem, Rev Ist, 39, 1986, 9, p. 840.

QUELQUES CONSIDÉRATIONS CONCERNANT LA FIN DU LATÈNE GÉTO-DACE ET LA CONTINUITÉ DE LA CIVILISATION AUTOCHTONE EN DOBROUDJA

RÉSUMÉ

Dans son ensemble, la civilisation géto-dace du type Latène connait une évolution continue, durant laquelle les éléments de chaque période se retrouvent partiellement dans les étapes la précédant or lui succédant. La culture géto-dace, développée de façon relativement unitaire, a été partiellement affectée à la fin du Ier siècle avant notre ère, après la conquête romaine de la Dobroudja, pour être ensuite beaucoup plus profondément transfomée au début du IIe siècle de n.è., en même temps que la conquête de la Dacie.

Les recherches archéologiques ont démontré la continuité de la population autohtone dans les provinces romaines le long de toute leur existence. Mais dans le cadre des nouvelles conditions historiques, dans le processus de la réorganisation administrative et militaire des territoires conquis, de l'introduction des formes et des structures économiques et politiques propres à l'Empire, de la romanisation graduelle, les autochtones s'adapteront à d'autres formes de vie, caractéristiques à la société romaine provinciale.

L'auteur présente brièvement, les sources historiographiques et les découvertes archéologiques qui prouvent la continuité gétique en Dobroudja aux IIIe — Ier siècles av.n.è. Dans ce contexte, une importance particulière présentent les cités gétiques du type *dava*, récemment identifiées, a Satu Nou (aux points „Valea lui Voicu" et „Vadu Vacilor"), Izvoarele, Coslugea, Aliman et Sacidava, dont certaines cessent leur existence assez tard, au Ier s. de n.è. La continuation de l'habitation de certaines fortifications autochtones également après la conquête de la Dobroudja par M. Licinius Crassus en 28—27 av.n.è. prouve, d'un côté, le fait que l'action en question n'a pas été suivie par des mesures radicales, destinées à modifier la composition ethnique, gétique en majorité, de la contrée et, d'autre part que le processus d'intégration de la Dobroudja dans le système administratif, fiscal et politique de l'Etat romain est plus lent, de durée, fait qui a permis la conservation — pour un certain temps — également de structures préromaines.

On analyse aussi, la présence des autochtones en Dobroudja à l'époque romaine, à la lumière des documents épigraphiques et archéologiques. La perpétuation de traditions autochtones dans la culture matérielle a été plus ou moins intense dans certaines zones, en fonction de la force du facteur romain. La céramique, les types d'habitations et installations artisanale (en premier lieu les fours à cuire les vases), les coutumes funéraires et les rites traditionnels autochtones sont encore employés aux IIe —IIIe siècle de n.è., parfois plus tard, de façon différenciée selon le cas — ceux-ci s'adaptant au fur et à mesure au nouveau mode de vie romain. D'autres éléments (les huttes souterraines et certains types de maisons) disparaissent dès le début de la période que nous discutons ; les simples éléments de tradition Latène conservés en Dobroudja n'ont pas influencé au sens négatif l'évo-

lution des communautés autochtones et romaines vers le complexe processus de synthèse ethno-culturelle. Il s'est graduellement formé, tout comme dans les autres régions carpato-danubiennes, une population romanisée du type provincial laquelle a représenté l'essence en processus de romanisation également pour le territoire compris entre le Danube et la Mer Noire.

Relever la continuité ethnique et de certaines traditions autochtones en Dobroudja, ainsi qu'en Dacie, d'ailleurs, ne représente pas la négation de la romanisation des Géto-Daces en tant que phénomène complexe et irréverssible — économique, linguistique, spirituel, culturel. Dans des situations différentes de celles ou se sont trouvés les Géto-Daces vivant en dehors de la sphère des provinces romaines, ceux de l'interieur conserveront, un certain temps, pendant la durée du processus de romanisation, également des traditions de leur propre tradition du type Latène, ce qui prouve la profondeur et la valeur particulière propres à cette civilisation.

MORMINTELE DE ÎNHUMAȚIE, DE TIP COSTIȘA, DESCOPERITE LA PRĂJENI (JUD BOTOȘANI)

de NICOLAE URSULESCU și PAUL ȘADURSCHI

În timpul cercetărilor arheologice desfășurate în vara anului 1986 pe teritoriul comunei Prăjeni s-a efectuat un sondaj și în punctul „Lutărie".

Situat în marginea nord-vestică a comunei, aproape de hotarul cu comuna Flămînzi, punctul se prezintă ca o proeminență a primei terase neinundabile din stînga rîului Miletin, dominată spre nord de coasta înaltă a Cioroganilor. Intervenția noastră a fost impusă de faptul că intensa scoatere a lutului din acest punct, de către localnici, a dus la distrugerea a numeroase vestigii arheologice. Chiar în momentul în care am descoperit această stațiune se conturau, în peretele lutăriei, urmele unei locuințe cucuteniene, cu platformă și ceramică din faza B_2, precum și resturile a trei schelete umane, în cea mai mare parte distruse. De asemenea, cercetarea de suprafață a terenului ne-a relevat existența și a unor bogate urme de locuire din Hallstatt-ul timpuriu și din secolele II—IV e.n.

Am procedat inițial la dezvelirea unei suprafețe la marginea lutăriei, acolo unde se conturau resturile platformei cucuteniene. Cu această ocazie, am constatat că două din scheletele ale căror urme se vedeau în marginea lutăriei (ulterior, acestea au fost desemnate drept mormintele nr. 4 și 5) erau complet distruse, nemaiputîndu-se înțelege nimic din poziția lor inițială ; de asemenea, nu s-a păstrat nimic din inventarul pe care e posibil să-l fi avut. În schimb, un al treilea schelet (acesta a fost desemnat drept mormîntul nr. 3), deși și el puternic deteriorat, păstra porțiuni din partea dreaptă a corpului ; brațul drept era îndoit din cot și adus spre abdomen. Din studierea resturilor rămase se poate presupune că era în poziție chircită, culcat pe dreapta, cu capul spre sud-vest și picioarele la nord-est ; nici aici nu s-a păstrat vreun obiect de inventar.

Ulterior, dezvelindu-se integral resturile locuinței cucuteniene, s-au găsit, la suprafața platformei și ușor adîncite în ea (la numai 0,25—0,30 m de la suprafața solului), alte două morminte de înhumație, de data aceasta însoțite de cîte un vas, depus în fața picioarelor, la circa 25 cm distanță (fig. 1). Și aceste schelete au fost deranjate sau chiar distruse în mare parte de lucrările agricole.

Dintr-un schelet (mormîntul nr. 1) s-au păstrat doar porțiuni din picioarele chircite pe dreapta, precum și alte cîteva fragmente osteologice

disparate. Totuși, pe baza indiciilor anatomice rămase, se poate presupune că scheletul fusese probabil cu capul la sud și picioarele la nord. În fața labei picioarelor era depusă, cu gura în sus, o ceașcă bitronconică cu două

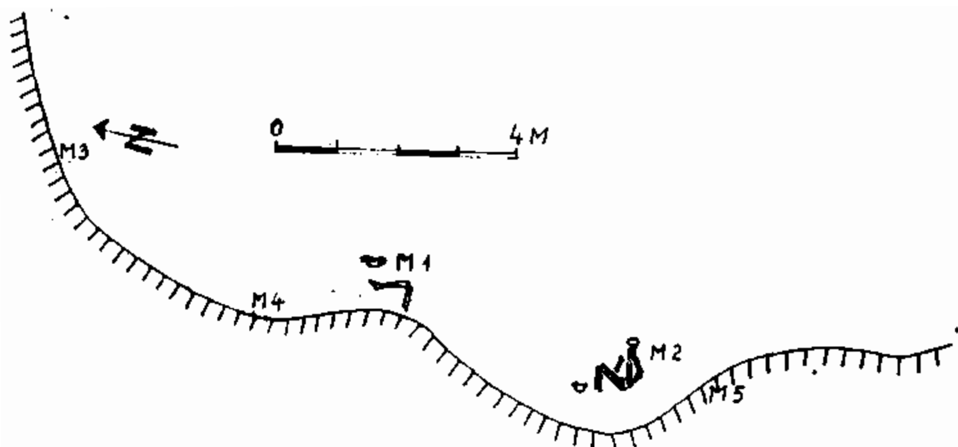

Fig. 1. Prăjeni — *Lutărie*: palnul mormintelor nr. 1—5.

toarte în bandă, ușor supraînălțate deasupra buzei. Vasul este făcut dintr-o pastă destul de friabilă, cu amestec de nisip, cioburi și cochilii pisate. Arderea e inegală și astfel culoarea neuniformă. Pe unele porțiuni se observă un lustru slab. Ceașca este înaltă de 10,6 cm, iar la toarte prezintă o ușoară asimetrie (acestea au înălțimea de 13,2 respectiv 12,8 cm). Gura este ușor ovală, avînd diametrele interioare de 11,6 cm (pe axul toartelor) × 10 cm (transversal pe acest ax). Toartele, în bandă lată (3 cm la capătul superior), se subțiază spre mijloc (2,2 cm lățime); avînd secțiunea în formă de șa. Sub margine și la baza gîtului se repetă un motiv format dintr-o bandă incizată, umplută cu un șir de impunsături. Pe umăr, sub cea de-a doua bandă, se află un șir de triunghiuri hașurate, cu vîrful în jos (fig. 4/1 ; 5/1).

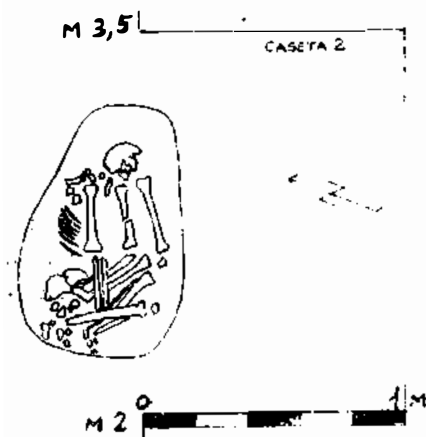

Fig. 2. Prăjeni — *Lutărie*: planul mormîntului nr. 6.

Celălalt schelet (mormîntul nr. 2), mai bine păstrat, era culcat tot pe dreapta, cu picioarele puternic chircite, orientate spre vest, iar capul spre est; brațul drept era adus în față (fig. 3/1). În fața gambelor avea o ceșcuță nedecorată, cu profil rotunjit și cu două toarte simple, supraînălțate (fig. 4/2 ; 5/2). Pasta este negricioasă și prezintă un amestec destul de important de nisip cu bobul mare. Arderea e ceva mai uniformă decît la primul vas, dar prezintă, de asemenea, pete de nuanțe diferite. Și la acest vas toartele prezintă o șănțuire longitudinală (fig. 4/2 ; 5/2).

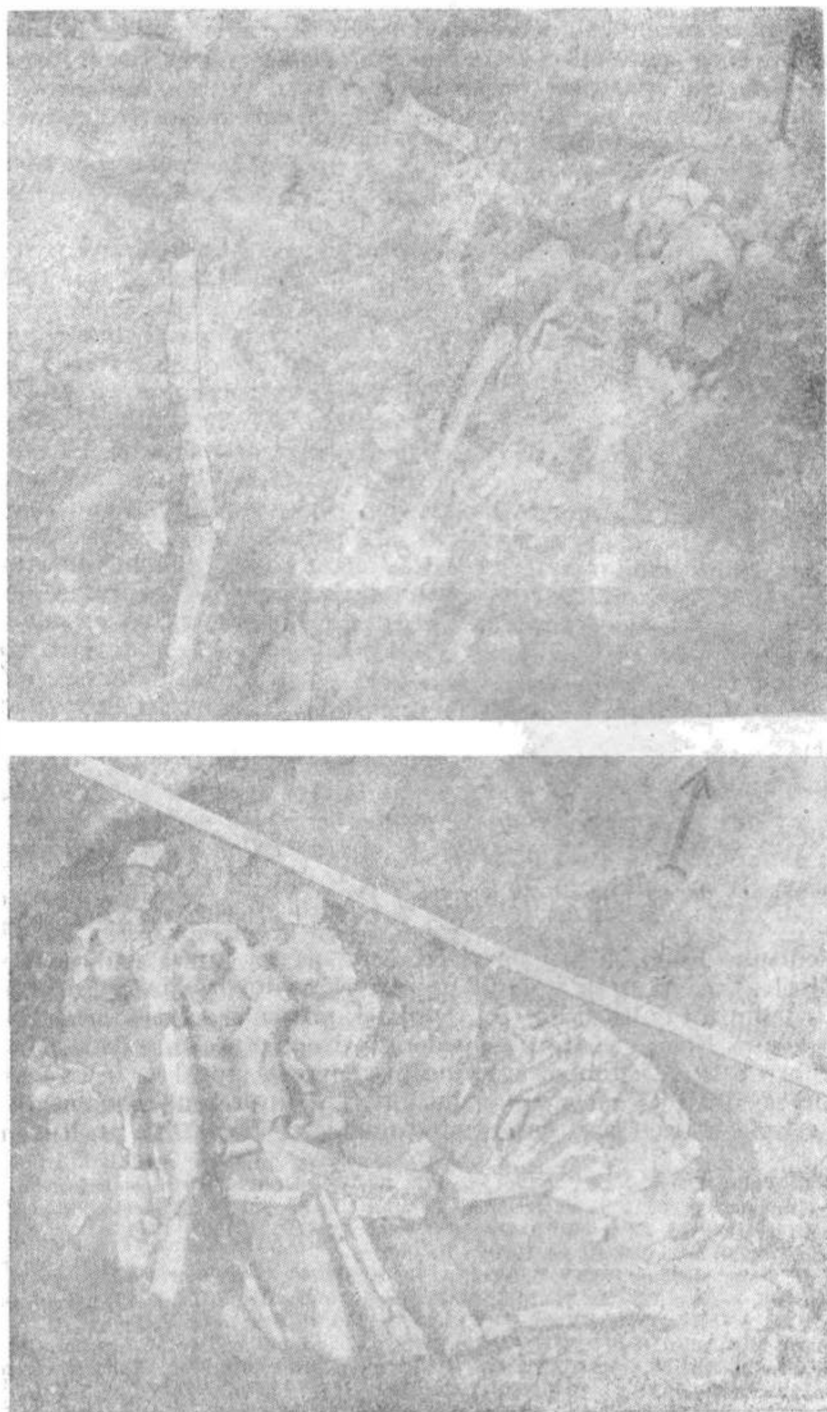

Fig. 3. Prăjeni — *Lutărie*: vedere asupra scheletelor din mormintele 2 şi 6.

Pe baza inventarului descoperit, mai ales a vasului tipic din mormîntul nr. 1, se poate afirma că ambele morminte, cu un ritual întru totul asemănător, au aparţinut purtătorilor culturii Costişa-Komarow[1]. Deşi vasul din mormîntul nr. 2 nu are decor, iar forma respectivă se întîlneşte

Fig. 4. Prăjeni – *Lutărie*: vasele din mormintele nr. 1 şi 2.

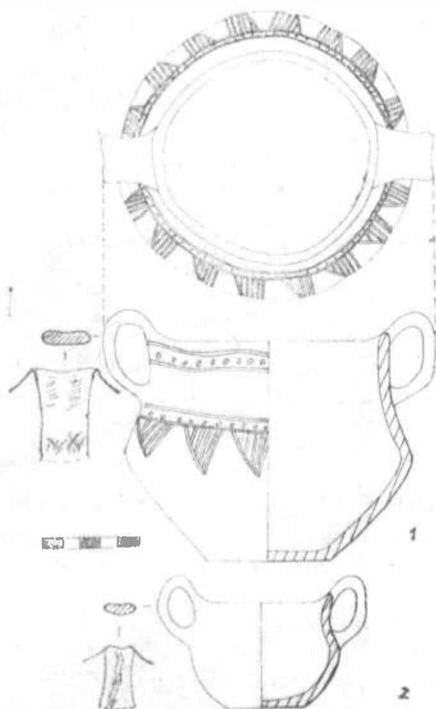

Fig. 5. Prăjeni – *Lutărie*: vasele din mormintele nr. 1 şi 2.

şi în cultura Noua, totuşi caracteristicile pastei (amestecul de nisip şi friabilitatea), ca şi lipsa vreunei aşezări Noua în preajmă, ne determină să-l atribuim tot culturii Costişa. Dealtfel, prezenţa acestei forme de ceaşcă în cultura Noua[2] poate fi considerată drept o preluare de la purtătorii culturilor Costişa şi Monteoru, avînd în vedere şi faptul că în aria transilvăneană a culturii Noua nu s-au întîlnit pînă în prezent asemenea toarte, ci doar tipicele exemplare cu creastă (muchie)[3]. Împotriva unei eventuale

[1] A. Vulpe, Dacia, N. S., 5, 1961, p. 117, fig. 7/5. Decorul părţii superioare a vasului îşi află o analogie perfectă pe un fragment ceramic din nivelul II de locuire de la Truşeşti-Movila Şesul Jijiei (M. Petrescu-Dîmboviţa şi colab., SCIV, 5, 1954, 1–2, p. 24, fig. 16/1); Marilena Florescu, Dacia, N. S., 14, 1970, p. 51 şi urm.

[2] I. Nestor şi colab., SCIV, 3, 1952, p. 79, fig. 13/4–5; M. Petrescu-Dîmboviţa şi col., SCIV, 4, 1953, 1–2, p. 24–25, fig. 14/3; M. Petrescu-Dîmboviţa, SCIV, 4, 1953, 3–4, p. 458–459, fig. 7/2; A. Florescu, ArhMold, 2–3, 1964, p. 150. fig.2/6; 8/6; V. Spinei, M. Alexianu, V. Butnaru, MemAntiq, 9–11 (1977–1979), 1985, p. 230, fig. 6/4; 7/6; M. Ursachi, Carpica, 2, 1969, p. 38–39, fig. 3/3–4; N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmboviţa, Em. Zaharia, *Aşezări din Moldova*, Bucureşti, 1970, pl. CLXXXIII/1.

[3] K. Horedt, Materiale, 1, 1953, p. 800 şi fig. 12/1–3; Idem, *Moreşti*, Bucureşti, 1979, p. 27 şi fig. 8/2–3; 11; 12.

atribuiri la cultura Noua a mormintelor de la Prăjeni stă şi constatarea că, în timp ce la mormintele Noua vasele sînt depuse aproape întotdeauna la capul scheletelor (doar foarte rar pe la mijlocul corpului) [4], în cazul nostru ele s-au găsit în dreptul picioarelor.

Ulterior, staţiunea a fost intersectată printr-un şanţ lung de 50 m şi lat de 2 m, găsindu-se încă un mormînt (nr. 6), care ar putea fi şi el atribuit eventual culturii Costişa. Groapa mormîntului a fost săpată de la 0,60 m adîncime, deci deasupra nivelului cucutenian şi de la baza nivelului următor (postcucutenian), aici grosimea depunerilor fiind mai mare decît spre marginea terasei. Groapa, de formă oval-trapezoidală, lungă de 0,85 m, avea la picioare o lăţime de 0,65 m, iar la cap de 0,45 m. Fundul gropii se afla la 0,85 m de la suprafaţă, deci la numai 0,25 m faţă de nivelul de săpare. Scheletul era culcat pe partea stîngă, cu picioarele puternic chircite (fig. 2 ; 3/2). Capul era orientat spre ENE 60°, iar bazinul spre VSV 240° ; privirea era îndreptată spre SE 135°. Piciorul drept era chircit moderat, iar tibia şi peroneul se aflau sub femurul stîng. Piciorul stîng era extrem de puternic chircit, astfel că femurul şi peroneul erau aproape paralele. Braţul drept era întins pe lîngă corp cu palma peste picioarele îndoite, iar stînga era îndoită din cot, în faţa genunchiului drept; antebraţul stîng se afla sub braţul drept şi era paralel cu femurul drept. Oasele înhumatului, măsurate pe teren, indicau o talie de aproape 140 cm. În faţă, între cap şi genunchiul drept, era un os, lung de 30 cm, care reprezenta probabil resturile unei ofrande de carne. În zona picioarelor, dar deasupra lor, a apărut un fragment ceramic, care, după caracteristicile pastei, poate fi atribuit culturii Costişa. Deşi lipsa inventarului lasă loc îndoielii în ceea ce priveşte atribuirea, totuşi, ţinînd cont de poziţia oarecum asemănătoare, de datele stratigrafice, ca şi de fragmentul ceramic din zona picioarelor, înclinăm să-l încadrăm, cu oarecare probabilitate, tot în cultura Costişa.

Datele obţinute ne fac să presupunem că ne-am aflat la marginea unei necropole plane de înhumaţie, distrusă în cea mai mare parte de lucrările de extragere a lutului şi probabil şi de intensele locuiri ulterioare. Dealtfel, localnicii ne-au confirmat că adesecori, scoţînd lutul, au dat peste schelete umane. Judecînd după mormintele descoperite, acestea erau destul de apropiate, avînd un interval de circa 3—5 m între ele.

Deşi urmele culturii Costişa-Kamarow au fost sesizate pe teritoriul Moldovei încă de la sfîrşitul deceniului al şaselea, prin cercetările de la Costişa [5], totuşi pînă-n prezent nu se ştiau prea multe despre ritul funerar al purtătorilor acestei culturi în ţara noastră, existînd doar semnalări izolate[6] sau probabile [7]. Recenta descoperire de la Prăjeni vine să ateste existenţa unor necropole plane de înhumaţie în această arie culturală. Inventarul funerar, pe baza analogiilor, ne permite să încadrăm necropola

[4] M. Petrescu-Dîmboviţa şi colab., *op. cit.*, p. 24 ; V. Spinei, M. Alexianu, V. Butnaru, *op. cit.*, p. 229 ; M. Ursachi, *op. cit.*, p. 37, 39—40 ; C. Buzdugan, Carpica, 1, 1968, p. 64 ; K. Horedt, *op, cit.*, 1979, p. 27 şi fig. 10 ; I. Nestor şi col., *op. cit.*, p. 78, 103, 105.

[5] A. Vulpe, *op. cit.*, p. 105—122, M. Florescu, *op. cit.*, Al Păunescu, P. Şadurschi, V. Chirica, Repertoriul arheologic al judeţului Botoşani, Bucureşti, I, 1970, p. 72, 147—148, 272—273.

[6] D. Monah, S. Antonescu, A. Bujor, Materiale, 14, 1980, p. 86—87, 94 ; N. Ursulescu, Dr. Popovici, SCIVA, 38, 1987, 1, p. 72—76.

[7] M. Ignat, Thraco-Dacica, 2, 1981, p. 134—136 ; M. Ignat şi Dr. Popovici, Suceava, 6—7, 1979—1980, p. 657—661.

în faza evoluată a acestui complex cultural, avînd în vedere mai ales prezența toartelor supraînălțate [8].

Constatarea că înhumarea se făcea la foarte mică adîncime ne determină să presupunem că multe asemenea morminte sau chiar necropole au putut să fie distruse de lucrările agricole sau de alte lucrări ocazionale, ceea ce ar constitui o explicație pentru faptul că nu se știau, pînă-n prezent, prea multe despre modul de înmormîntare în cadrul culturii Costișa pe teritoriul Moldovei.

Acest tip de înmormîntare (înhumarea defuncților în poziție chircită, pe dreapta sau pe stînga cu orientări diferite) își găsește analogii în grupul înrudit Komarow, unde este atestată practicarea înhumației (dar și a incinerației) în necropole plane sau tumulare [9], în timp ce în grupul învecinat Bilîi Potik (Belopotok) se utilizează numai morminte plane de inhumație, în ciste de piatră [10].

Astfel, recentele descoperiri de la Prăjeni vin să întărească observațiile făcute anterior asupra materialelor din așezări [11], în sensul unei apropieri evidente între grupul Costișa din Moldova și grupul Komarow din vestul Ucrainei și sud-estul Poloniei.

EXPERTIZĂ ANTROPOLOGICĂ ASUPRA SCHELETELOR DESCOPERITE LA PRĂJENI-LUTĂRIE (JUD. BOTOȘANI) ÎN ANUL 1986

de DAN BOTEZATU

Mormîntul 1. În acest mormînt s-au găsit următoarele resturi osoase, aparținînd unui schelet uman înhumat : un fragment din ramul orizontal drept al mandibulei, cu molarii 1 și 2 permanenți, situați în alveole ; un fragment din osul occipital și altul dintr-un os parietal ; 7 fragmente din diafizele ambelor femure, precum și alte resturi foarte mici, indeterminabile.

Singurul criteriu de apreciere a vîrstei individului este molarul 2 inferior, la care rădăcinile nu s-au închis, apexul fiind larg deschis. În acest caz putem aprecia vîrsta celui decedat ca fiind între 11 și 12 ani. Robustețea torusului mandibular și a unor impresii musculare de pe diafizele oaselor lungi pledează pentru atribuirea la sexul masculin.

Mormîntul 2. Scheletul înhumat din acest mormînt este foarte deteriorat și incomplet. Din partea cefalică s-au identificat mai multe fragmente din oasele parietale, occipital și temporalul drept, precum și 5 dinți izolați (un incisiv 2 inferior stînga, un incisiv 2 superior dreapta, un premolar superior, un molar 2 superior din arcada dreaptă a maxilarului și un mugure al unui molar 3 superior). Restul scheletului postcranian este reprezentat din următoarele piese : fragmente diafizare din femur (4), humerus (3), tibia (1), apoi fragmente dintr-un omoplat, claviculă, coxalul drept, vertebre cervicale și lombare, rotulă, metacarpiene și falange.

[8] I. K. Svešnikov, ArchPolski, 12, 1967, 1, p. 102 ; S. S. Berezanska, în vol. *Arheologija Ukrainskoj SSR*, I, Kiev, 1971, p. 358 ; M. Florescu, Dacia, N. S., 14, 1970, p. 59

[9] I. K. Svešnikov, *op. cit.*, p. 102 ; S. S. Berezanska, *op. cit.*, p. 356—357.

[10] *Ibidem*

[11] M. Florescu, *op. cit.*

Vîrsta individului (determinată după molarul 2 superior definitiv ale cărui rădăcini prezintă regiunea apexului deschisă şi după mărimea mugurelui de molar 3) era cuprinsă între 11 şi 12 ani, aparţinînd categoriei infans II. Sexul, apreciat cu multă probabili ate, putea să fie cel feminin.

Fragmentele nu se pretează studiilor biometrice şi morfologice.

Mormîntul 3. Scheletul uman din acest mormînt se prezintă într-o stare foarte degradată şi incompletă, în special partea cefalică, din care nu s-au putut identifica decît două fragmente din oasele parietale. Din restul scheletului postcranian s-au găsit cîte o porţiune din diafizele femurului, humerusului, cubitusului (stîng), radiusului şi fragmente mici din vertebrele cervicale, dorsale, lombare, sacrum, apoi din oasele coxale, tarsiene (calcaneu şi astragal), coaste.

Scheletul a aparţinut unui individ de 17—18 ani (juvenis), probabil de sex feminin.

Mormîntul 6. Resturile incomplete ale scheletului din acest mormînt se prezintă puternic afectate de apa din sol. Din segmentul cefalic ne-au parvenit doar două mici fragmente din oasele parietale, un fragment din temporalul stîng, un fragment din ramul orizontal stîng al mandibulei şi mulţi dinţi izolaţi (de lapte şi definitivi). Restul scheletului este reprezentat prin porţiuni din diafizele şi epifizele unor oase lungi : femur (2), tibie (3), cubitus (1), radius (2), ca şi prin resturi de coxale, coaste, vertebre, oase tarsiene (astragal şi calcaneu).

Stadiul în care este surprinsă eruperea dentiţiei permanente ne arată că vîrsta sigură a individului înhumat era de 8—9 ani (infans II), iar gracilitatea oaselor lungi ar pleda pentru sexul feminin — această din urmă determinare trebuind a fi luată sub o mare rezervă.

Dentiţia este reprezentată de două categorii de dinţi : cea de lapte (nepermanentă), cu trei molari 2, un molar 1, doi canini, precum şi cea definitivă, cu toţi incisivii, caninii, trei premolari superiori şi doi inferiori, patru molari şi doi muguri ai molarilor 3. Nu se observă la nici unul dintre dinţi urme ale unor carii.

Concluzii. Materialul extrem de rău conservat şi incomplet al celor 4 schelete ne împiedică să facem aprecieri de ordin biometric sau morfologic, la aceasta adăugîndu-se şi vîrsta foarte tînără a indivizilor înhumaţi. Surprinde faptul că toţi subiecţii aparţin vîrstei a doua a copilăriei şi adolescenţei.

LES TOMBEAUX D'INHUMATION, TYPE COSTIŞA, DÉCOUVERTS À PRĂJENI (DÉP. DE BOTOŞANI)

RÉSUMÉ

C'est en 1986 que l'on a découvert à l'endroit appelé *Lutărie*, situé au bord de la terrasse gauche de la rivière Miletin, les restes de six squelettes humains qui ont apartenu à une nécropole détruite tant par l'extraction de l'argile que par les travaux agricoles. Deux squelettes (no. 4 et 5) étaient entièrement détruits, mais on a pu constater sur les quatre autres (mal conservés) une position recroquevillée : trois sur le coté droit (no. 1—3)

et un autre (no. 6) sur le coté gauche. On a découvert les tombeaux 1—5 à très petite profondeur (à 25—30 cm seulement), ce qui explique leur forte dégradation. Le fossé no. 6 se trouve actuellement à 0,85 m de profondeur, mais il n'avait été à l'origine qu'a 0,25 m seulement de la surface du sol. À 25 cm environ, devant des pieds des squelette 1 et 2, on a découvert une petite tasse à deux anses. Les caractéristiques de la céramique tant comme la décoration spécifique du vase du tombeau no. 1 nous obligent à attribuer ces tombeaux à la civiliastion Costişa, de la période du Bronze moyen. On a trouvé aussi dans le tombeau no. 6, près des pieds, un fragment de céramique qui, d'après les caracteristiques de la pâte, peut être lui aussi attribué à la même civilisation; devant les mains du même squelette on a trouvé un os long d'animal provenant d'une offrande de viande.

La nécropole plane d'inhumation de Prăjeni (la première de ce type dans la zone de la civilisation Costişa) trouve son analogie dans le rite funéraire du gropupe Komarow, apparenté de près au groupe Costişa de Moldavie.

A cause de l'intense dégradation des squelettes, l'analyse anthropologique n'a réussi à déterminer, surtout à partir de la dentition, dans le cas des tombeaux 1 et 2, qu'il s'agissait d'enfants entre 11 et 12 ans, de 8 à 9 ans dans le tombeau 6 et d'un adolescent de 17—18 ans dans le tombeau 3. On présume aussi, avec une grande probabilité, que le squelette 1 aurait pu apartenir à un individu de sexe masculin, tandis que les autres (2, 3 et 6) à des personnes de sex féminin.

EXPLICATION DES FIGURES:

Fig. 1. Plan des tombeaux 1—5.
Fig. 2. Plan du tombeau 6.
Fig. 3. Vue des squelettes découverts dans les tombeaux 2 et 6.
Fig. 4. Vases des tombeaux 1 et 2.
Fig. 5. Vases des tombeaux 1 et 2.

TOARTE DE AMFORE ȘTAMPILATE DIN COLECȚII PARTICULARE BUCUREȘTENE

de ALEXANDRU AVRAM și VASILICA SANDU

Printre antichitățile care au atras curiozitatea colecționarilor se numără și toartele de amfore ștampilate [1]. Scopul intervenției noastre este de a face cunoscute specialiștilor exemplarele care, prin amabilitatea diferiților colecționari, ne-au fost puse la dispoziție spre studiu [2]. Dacă incertitudinea ce planează asupra locului de descoperire a celor mai multe din exemplarele în discuție și caracterul nereprezentativ din punct de vedere statistic al loturilor diminuează considerabil utilitatea demersului nostru, nu mai puțin adevărat este faptul că — în intenția autorilor, cel puțin — prin prezenta publicație se pune la îndemîna celor interesați un material altminteri mai greu accesibil.

Avem în vedere următoarele loturi : I. colecția Liceului „Matei Basarab"; II. colecția Ulise Berar [3]; III. colecția Ion Lucian și Ana-Maria Murnu ; IV. alte colecții de mai mică amploare (Dinu Constantin Romulus, Dimitrie Callimachi, Ovidiu Drimba, Tiberiu Puica, Gheorghe Adoc, Dragoș Morărescu).

La Liceul „Matei Basarab" se află o colecție de antichități adunată de-a lungul timpului de diferiți profesori de istorie. Pentru setul de toarte ștampilate o mențiune specială se cuvine a fi făcută în cazul lui Constantin Moisil, care, în perioada în care a activat aici ca profesor de istorie, a donat colecției liceului o serie de piese provenind din Dobrogea, fără mențiunea exactă a locului de descoperire [4].

Piesele din colecția fostului inginer de hidroameliorații Ulise Berar provin din zona Mangalia și au fost adunate de-a lungul timpului în concediile petrecute la mare sau în deplasările efectuate în cadrul serviciului. Este singurul caz în care avem, într-o oarecare măsură, certitudinea locului de descoperire, chiar în condițiile în care nu putem ști dacă este vorba de cetatea Callatis sau de teritoriul acesteia.

Tot din Dobrogea provin și celelalte piese din componența catalogului de mai jos, însă, din păcate, nu se pot face precizări suplimentare, în afară de faptul că, în majoritatea cazurilor, ar trebui să avem în vedere în special zona litorală (Mangalia, Schitu, Costinești etc.). Este cazul colecției regretatului sculptor și pictor, fost profesor universitar la Institutul de Artă

[1] Vezi cîteva exemple în acest sens la M. Gramatopol, Gh. Poenaru Bordea, Dacia N.S., 13, 1969, p. 130 și n. 29—30. Una din colecțiile menționate, cea alcătuită de dr. Horia Slobozianu, va face în curînd obiectul unui studiu special.

[2] Aceste piese a fost identificate de Vasilica Sandu (Oficiul Patrimoniului Cultural Național), apoi studiate la fața locului de către ambii autori ai prezentului articol. Din motive obiective, nu am putut obține pentru piesele care ne rețin atenția o ilustrație completă, iar în unele cazuri nici de cea mai bună calitate.

[3] Această colecție a intrat după decesul proprietarului ei în patrimoniul M.I.R.S.R. În anii din urmă au decedat și colecționarii Ion Lucian Murnu și Tiberiu Puica.

[4] Aducem mulțumiri și pe această cale profesorului Nicolae Bîrdeanu, care ne-a facilitat studierea pieselor din colecția liceului și ne-a pus la dispoziție date despre istoricul acesteia.

„Nicolae Grigorescu", Ion Lucian Murnu, al colecţiei lui Tiberiu Puiça (piesele fiind achiziţionate de la nepotul inginerului Anghel Saligny), precum şi al altor colecţii amintite mai sus.

CATALOG [6]

I. Liceul „Matei Basarab"

A. *Thasos*

1. Inv. nr. 957. *Fig. 1/1.*
Θασίω[ν]
măciucă ←
Θεόπομ[πος]
2 exemplare inedite de la Callatis (Institutul de Arheologie).
Cca 290—270 î.e.n.

2. Inv. nr. 958. *Fig. 1/2.*
Θασ[ίων]
amforă ←
'Ιδνάδης
Bon, 863.
Cca 290—270 î.e.n.

3. Inv. nr. 947. *Fig. 1/3.*
Θασίων
corn ←
'Αριστοφάνη[ς]
Dublă frapă. σ lunar.
Bon, 388.
Cca 270—260 î.e.n. (Aristophanes II).

4. Inv. nr. 941.
Θασ[ίων]
corn ←
['Αρι]στο[φάνης]
Cf. *supra*, nr. 3.

5. Inv. nr. 932. *Fig. 1/4.*
Θασίων
ciorchine →
Φανόλεως
Bon, 1645.
Cca 270—260 î.e.n.

6. Inv. nr. 956. *Fig. 1/5.*
Θασίων
kantharos ←
[Σκ]ύμνος
Bon, 1580.
Cca 260—250 î.e.n. (Skymnos II).

B. *Sinope*

7. Inv. nr. 978. Ştampilă pe ţiglă *Fig. 1/6.*
Φιλονίκου vultur
ἀστυνό(μου) pe ←
Νευμηνί(ου) delfin
Grakov, p. 115, nr. 21; *Callatis*, 630.
Gr. I a (cca 360—350 î.e.n.).

8. Inv. nr. 959. *Fig. 1/7.*
ἀστυνόμου
Αἰσχίνου
"Αραβος ciorchine ↓
Callatis, 344.
Gr. IV (cca 280—260 î.e.n.).

9. Inv. nr. 952.
ἀστύνομος om cărînd
'Αριστίων un sac
[Νου]μή[νιο]ς în spate
Sztetyłło, nr. 205—206.
Gr. IV (cca 280—260 î.e.n.).

10. Inv. nr. 933. *Fig. 1/8.*
ἀστυνόμου cap
Δημητρίου ←
'Ηρακλείδης încoronat
Pridik, p. 66, nr. 85.
Gr. IV (cca 280—260 î.e.n.).

[6] Abrevieri folosite în catalog:
Bon = Anne-Marie. A. Bon, *Les timbres amphoriques de Thasos* (Études Thasiennes, IV), Paris, 1957.
Callatis = M. Gramatopol, Gh. Poenaru Bordea, *Amphora Stamps from Callatis and South Dobrudja*, Dacia, N.S., 13, 1969, p. 127—282.
Canarache = V. Canarache, *Importul amforelor ştampilate la Istria*, Bucureşti, 1957.
Delos = Virginia Grace, Maria Savvatianou-Petrapoulakou, *Les timbres amphoriques grecs*, in *Exploration archéologique de Délos*, XXVII. *L'ilot de la Maison des Comédiens*, ed. Ph. Bruneau et alii, Paris, 1970, p. 277—382.
Grakov = B.N. Grakov, *Drevne-grečeskie keramičeskie klejma s imenami astinomov*, Moscova, 1929.
Pridik = E.M. Pridik, *Inventarnyi katalog klejm na amfornyx ručkax i gorlyžkax i na čerepicax Ermitažnogo sobranija*, Petrograd, 1917.
Sztetyłło = Zofia Sztetyłło, *Les timbres céramiques dans les collections du Musée National de Varsovie*, Varşovia, 1983.

11. Inv. nr. 960. *Fig. 2/1.*
ἀστυνόμου
Λέοντος
Σάγαρις → leu
σ lunar
Grakov, p. 140, nr. 19 (ast.); p. 145, nr. 53 (prod., gr. V).
Gr. IV (cca 280—260 î.e.n.).

12. Inv. nr. 953. *Fig. 2/2.*
ἀστυνο[μοῦν]τος
Κλεονίκου τοῦ
Πλειστάρχου
Εὐκλῆς ↓ ancoră
Grakov, p. 149, nr. 26 (ast.); p. 150, nr. 28 (prod.) Gr. VI (cca 230—183 î.e.n.).

C. *Heracleea Pontica*

13. Fără nr. inv.
Ştampilă englifică aplicată pe gît (ilizibilă).

D. *Rhodos*

14. Inv. nr. 951. *Fig. 2/3.*
Ἐπὶ [Ἀρ]ίσ-
τωνος
[. . . . .]ου
Pridik, p. 6, nr. 97 (cu luna Ὑακίνθιος).
Cca 205—175 î.e.n..

15. Inv. nr. 931.
Ἐ[πὶ . . . .] ευς
Ştampilă circulară cu floare de rodie.

E. *Cnidos*

16. Inv. nr. 934.
[Ἱπποστράτ(ο)υ]
Πολυχά[ρ]μ(ο)[υ]
Delos, E 105.
Gr. VI A (cca. 107—98 î.e.n.; duoviri împreună cu eponimul Aristomedes;
cf. *Delos*, p. 321, n. 2).

17. Inv. nr. 935. *Fig. 2/4.*
Ἐπὶ Ἀγησι[. . . . .](?)
[. . . . .]
του Κ[νίδιον]
Nedatabil.

II. Colecţia Ulise Berar

A. *Thasos*

18. Σιμαλί[ων] ←
amforă →
Ἀριστ[οκ( )]←
Y. Garlan, în *Recherches sur les amphores grecques,* Suppl. BCH XIII, Athènes—Paris, 1986, p. 242, nr. 55 şi fig. 33 n.
Cca 350→340 î.e.n. Provine din atelierul de la Keramidi.

19. Θασίων
furcă cu
→
cinci dinţi
Ηρηξίπολ[ι(ς)]←
Canarache, 64; *Callatis.* 145 (peste tot cu lectura greşită).
Cca 305—290 î.e.n.

20. Ν[. . . . . .]
tirs cu panglici →
[. . . . . .]

B. *Sinope*

21. [. . . . .]
[ἀστυ]νόμου
[Φιλ]οκράτου kantharos ↑
Sztetyłło, nr. 202.
Gr. III (cca 305—280 î.e.n.).

22. *Fig. 2/5.*
[ἀ]στυνόμου
[Δ]ημητρίου cap
←
[Κτήσ]ων încoronat
Sztetyłło, nr. 210.
Gr. IV (cca 280—260 î.e.n.).

23. Mι[θρα]δάτης
ἀστυνόμου
Διονυσίου ciorchine ↓
Grakov, p. 143, nr. 6 (Dionysos I, trecut la gr. V); p. 140, nr. 27 (prod).
Gr. IV (cca 280—260 î.e.n.).

24. *Fig. 2/6.*
ἀστυνόμου
Ἑκαταίου
→ tirs cu panglici
Callatis, 463—470.
Gr. IV (cca 280—260 î.e.n.).

25. ἀ[στ]υνό[μου]
Ἐ[πι]έλπου τοῦ
[Ναύ]πων[ος] Δίου [cornul abundenţei]
1 exemplar inedit de la Callatis (Institutul de Arheologie).
Gr. IV (cca 280—260 î.e.n.).

26. [. . . . .]
[ἀστ]υνόμου
[Ἀρτεμιδ]ώρου kantharos ↑
Grakov, p. 138, nr. 7 (ast.).
Gr. IV (cca 280—260 î.e.n.).

27. *Fig. 2/7.*
[Ἀρτεμ]ιδώ[ρου]
[ἀ]στυνομοῦν[τ]ος
Στεφάνου
[kantharos]
Dublă frapă.
Callatis, 415—416.
Gr. IV (cca 280—260 î.e.n.)

28. *Fig. 2/8.*
[ἀστυνόμου]
[Ἴ]φιος τοῦ
Ἑστιαίου
[cap de
Φιλήμων silen]
Livia Buzoianu, N. Cheluţă-Georgescu. Pontica 16, 1983, p. 180, nr. 79 (cu bibliografie).
Gr. V—VI (cca 260—183 î.e.n.).

29. *Fig. 3/1.*
ἀστυνομοῦντ[ος]
Κλε[ο]νίκου
[το]ῦ Μήνιος mască
[Σ]τέφανος
Grakov, p. 144, nr. 16 (ast.) ; p. 145, nr. 55 (prod.).
Gr. V (cca 260—230 î.e.n.).

30. *Fig. 3/2.*
ἀστυνόμου
Χορηγίωνος Nike în
→
τοῦ Λεωμεδόντος cvadrigă
Δίου
1 exemplar inedit în colecţia Slobozianu.
Gr. V (cca 260—230 î.e.n.)

31. *Fig. 3/3.*
[ἀστυνόμου]
Μ[αντι]θέου
τ[οῦ Πρ]ωταγ[ό]ρου leu
Μ[άν]ης
Grakov, p. 149, nr. 29 (ast.) ; p. 150, nr. 43 (prod.).
Gr. VI (cca 230—183 î.e.n.).

32. *Fig. 3/4.*
[ἀ]στυνόμου
[Μ]ητροδώρου τοῦ
[Ἀ]θηνίππου
[Φι]λήμων stea cu
opt raze
Grakov, p. 150, nr. 30 (ast.) ; p. 151, nr. 66 (prod.).
Gr. VI (cca 230—183 î.e.n.).

33. [ἀστυνο]μ[ού]ντ[ος]
[..........] cap
[...........] masculin.

34. ....
.................ΟΥ
.... kantharos ↑.

35. *Fig. 3/5.*
Κλέων
Ştampilă de producător (gr. IV, Cca 280—260 î.e.n.).

C. *Rhodos*

36. *Fig. 3/6.*
Ἀρ[τ]αμιτίου
Φιλαινίου
Pridik, p. 33, nr. 848—854 (fără lună).
Cca 210—175 î.e.n.

37. *Fig. 3/7.*
Ἐπὶ Τιμο-
κλεί̣δ̣α̣
M. Mirčev, *Amfornite pečati ot muzeia văv Varna*, Sofia, 1958, p. 30, nr. 116 (fig. XV/3; variantă).

38. *Fig. 3/8.*
cap ↑ Ἐπὶ Κλευ-
Helios | κράτευς
C. Schuchhardt, în *Altertümer von Pergamon*, VIII/2. *Die Inschriften von Pergamon*. Berlin, 1895, p. 467, nr. 1088.
Cca 188—186 î.e.n. (cf. Virginia Grace, Hesperia, 54, 1985, 1, p. 8—9).

39. *Fig. 4/1.*
Ἐπὶ Θευδώρου
Ştampilă circulară cu floare de rodie.
Pridik, p. 133, nr. 36 (cu numele lunii).

40. *Fig. 4/2.*
Ştampilă circulară indescifrabilă cu floare de rodie.

41. Ştampilă circulară indescifrabilă cu floare de rodie.

D. *Cnidos*

42. *Fig. 4/3.*
Ἐπὶ Διονυ-
σίου Κνί-
διον
insectă ←
Gr. IV A (cca 188—167 î.e.n.).

43 *Fig. 4/4.*
Νευπολι
[.]νι ἐπὶ Τε-
[λε]σιφρ[ώνος]
Gr. IV A (cca 188—167 î.e.n.); cf. Virginia Grace, Hesperia, 54, 1985, 1, p. 24, nr. 63.

E. *Paros*

44. *Fig. 4/5.*
Πάριον
Canarache, 501.

F. *Centre neidentificate*

45. *Fig. 4/6.*
Ἐπὶ Ἀ-
γησίπ-
που
σ lunar.

46. Monogramă (A şi T). *Fig. 4/7.*

1

2

3

4

5

6

7

8

Fig. 1. Toarte ştampilate din colecţia Liceului ,,Matei Basarab" : Thasos (1—5), Sinope (6—8)

1

2

3

4

5

6

7

8

Fig. 2. Toarte ştampilate din colecţia Liceului „Matei Basarab" (Sinope : 1—2; Rhodos : 3; Cnidos : 4) şi din colecţia Ulise Berar (Sinope : 5—8).

Fig. 3. Toarte ştampilate din colecţia Ulise Berar: Sinope (1–5), Rhodos (6–8).

1

2

3

4

5

6

7

8

9

Fig. 4. Toarte ștampilate din colecția Ulise Berar (Rhodos: 1—2; Cnidos: 3—4; Paros: 5; centre neidentificate: 6—7), din colecția O. Drimba (Thasos: 8) și din colecția D. Callimachi (Sinope: 9).

III. Colecţia Ion Lucian Murnu

A. *Thasos*

47. [Θάσιον] Πει ( ) Λυσικ [λῆς]
greiere ←.
Bon, 1118 (lectura greşită); Y. Garlan, *op. cit.* (*supra*, nr. 18), p. 259, nr. 2.
Cca 350—340 î.e.n.

B. *Sinope*

48. ἀστύνομος om cărînd
'Αριστίων un sac
Δημ[ήτριος] în spate
Grakov, p. 138, nr. 5 (ast.); p. 140, nr. 8 (prod.).
Gr. IV (cca 280—260 î.e.n.).

C. *Heracleea Pontica*

49. 'Επὶ [...] ←
οκλ [...]←
50. Ştampilă englifică indescifrabilă aplicată pe gîtul unei amfore păstrate în întregime.

D. *Rhodos* (?)

51. Κλεινω [.....]

IV. Alte colecţii

A. *Thasos*

52. Colecţia Dinu Constantin Romulus.
Θασ[ί]ων
strigil →
← hermă; flacon →
Κλεόστρατος
Bon, 949 bis.
Cca 290—270 î.e.n.

53. Colecţia Ovidiu Drimba. *Fig. 4/8.*
Θασίων
bust cu ↑ aripă →
braţul întins spre dreapta
[Πολύ]ων
Bon, 1389 a.
Cca 270—260 î.e.n.

B. *Sinope*

54. Colecţia Dimitrie Callimachi. *Fig. 4/9.*
Βόρυος
ἀστυνόμου cap masculin
→
Γλαυκία(ς) imberb
Grakov, p. 132, nr. 7 (ast.); p. 134, nr. 14 (prod.).
Gr. III (cca 305—280 î.e.n.).
55. Colecţia Tiberiu Puica.
ἀστυνόμου
Μικρίου τοῦ
Πυθοκρίτου
Φιλήμων [ciorchine ↓]
Pridik, p. 74, nr. 257.
Gr. VI (cca 230—183 î.e.n.).

C. *Heracleea Pontica*

56. Colecţia Gheorghe Adoc.
'Αριστο-
κράτης
Ştampilă englifică aplicată pe gît.
Canarache, 460.
Cca 400—375 î.e.n.

D. *Alte centre*

57. Colecţia Tiberiu Puica.
Ştampilă rhodiană circulară ilizibilă.
58. Colecţia Gheorghe Adoc.
Σωσάτρου (?) ←
Toartă bifidă de Cos.
59. Colecţia Dragoş Morărescu.
Centru neidentificat. Ştampila *ME*.

GESTEMPELTE AMPHORENHENKEL AUS BUKARESTER PRIVATSAMMLUNGEN

ZUSAMMENFASSUNG

Die Verfasser publizieren 59 Amphorenstempel aus verschiedenen Bukarester Sammlungen („Matei Basarab"-Lyzeum, Ulise Berar, Ion Lucian und Ana-Maria Murnu usw.), die verschiedene produzierende Zentren als Herstellungsort haben (Thasos, Sinope, Rhodos, Herakleia Pontike, Knidos usw.) und die ausnahmslos in der Dobrudscha (teilweise in der Zone von Kallatis) im Laufe der Jahre entdeckt worden sind. Vergleichsmaterial, Typenbestimmung und zeitliche Ansetzung werden im Katalog (Nr.1—59) angegeben.

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

Abb. 1. Gestempelte Henkel aus der Sammlung des „Matei Basarab" — Lyzeums: Thasos (1—5), Sinope (6—8).

Abb. 2. Gestempelte Henkel aus der Sammlung des „Matei Basarab" — Lyzeums (Sinope: 1—2; Rhodos: 3; Knidos 4) und aus der Sammlung Ulise Berar (Sinope: 5—8).

Abb. 3. Gestempelte Henkel aus der Sammlung Ulise Berar (Sinope: 1—5), Rhodos (6—8).

Abb. 4. Gestempelte Henkel aus den Sammlungen Ulise Berar (Rhosos: 1—2; Knidos: 3—4; Paros: 5; unidentifizierte Zentren: 6—7) O. Drimba (Thasos: 8), D. Callimachi (Sinope: 9).

MONUMENTE EPIGRAFICE DIN AMPELUM

de ION T. LIPOVAN

Executarea unor construcţii cu caracter edilitar şi industrial, în perimetrul anticului *Apelum* (Zlatna, jud. Alba), au provocat răvăşirea unor necropole şi a substrucţiilor multor edificii romane din sec. II—III e.n., dintre care unele este verosimil să fi fost construite *manu militari*. Din aceste răvăşiri a mai putut fi salvat, întîmplător, un bogat material arheologic format din fragmente de ceramică provincială romană, piese intregi sau fragmente de monumente cu caracter votiv-religios şi funerar, epigrafice sau anepigrafice, *tegulae* ştampilate sau cu *graffiti* şi o tăbliţă de ceramică cu *graffiti*, avînd caracter de unicat prin destinaţia şi dimensiunile textului.

Datorită informaţiilor deosebit de valoroase pe care ni le oferă aceste materiale arheologice, ne-am propus să le prezentăm în rîndurile care urmează, mai puţin ceramica provincială romană care va face obiectul unei comunicări viitoare.

1. *Altar votiv* (fig. 1, 1 a—b), de calcar organogen, dimensiuni 69 × 38 × × 22 cm [1], literele înalte de 3,5 cm, baza şi capitelul au o profilatură simplă, pe faţa capitelului în centru o rozetă şi frunze de acant, la colţuri acrotere. A fost descoperit în anul 1985 în albia corectată a văii „Rudelor", în aval de I.T.A. — Zlatna. Se păstrează în Muz. Zlatna.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)/FORTV/NATVS/CAES(aris) N(ostri) /(5) VER(na) VALE (?)/V(otum) S(olvit) L(ibens)

Fortunatus era unul dintre cele mai frecvente nume individuale şi cognomen de sclavi şi liberţi în Dacia [2], de ex.: cel de la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, dus la Fărcădin — *[AV] G(usti) LIB(ertus) ADIVTOR TABVL(ari)* [3], la Rusăneşti [4] *FORTVNATVS*; la Măcicaş *FOR[TVNATVS THEVPROPRI] VSLM* [5]. În cazul nostru verosimil să fie un sclav imperial de casă sau născut în casa unui astfel de sclav.

În rîndul 5 după cuvîntul *VER(na)*, apar literele *V A L E*, care în măsura în care nu sau datorat unei greşeli de lapicid ar trebui întregit *VALE(rianus)* sau *VELE(ns)*. În acest caz prinosul dedicat lui *Iupiter*, respectiv în sănătatea lui *Fortunatus*, a fost pus de un coleg sau chiar de către sclavul lui, *Fortunatus* deţinînd o funcţie importantă în administraţia aurăriilor ampelense. Exemple de acest gen sînt numeroase în localitatea de reşedinţă a procuratorului [6].

2. *Altar votiv* (fig. 1, 2), de gresie roşcată, dimensiuni 59 × 37 × 23 cm, cu litere uniforme şi îngrijit executate, înalte de 3,5 cm, baza simplă, capitelul bogat ornamentat. Un brîu de *denticuli* separă cîmpul inscripţiei, pe trei laturi, de capitel. Acesta are în centru un fronton cu rozetă şi o frunză de acant mare, deasupra frontonului alte două frunze de acant,

[1] Ordinea dimensiunilor este: înălţimea × lăţimea × grosimea.
[2] N. Branga, Sargetia, 11—12, 1974—1975, p. 86, nota 83.
[3] CIL, III, 1469; IDR, III/2, 396.
[4] CIL, III, 6281 (= 8040); IDR, II, 323.
[5] AnInstStCls — Cluj, 1929—32, p. 106.
[6] IDR, III/3, 280, 283, 288, 292, 294, 314, 323, 333, 336.

S C I V A, tomul 39, nr. 1, Bucureşti, ianuarie—martie 1988, p. 59—71

iar la colțuri acrotere ornate. Pe fața superioară a capitelului se află o adîncitură rectangulară încadrată de un brîu cu canel în spirală. A fost descoperit în toamna anului 1985 la marginea de sud-est a orașului Ampelum,în localitatea Pătrînjeni, în locul numit „Duroi" cu ocazia construirii unui pod C.F.R. peste albia rîului Ampoi. Se păstrează în gospodăria locuitorului Ursaleș Petru din cătunul „Suseni".

Fig. 1. Altare votive (1 a—b, 2—3).

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / PRO SALVTE / M(arcus) VAL(erius) MART / IN(us) DEC(urio) COL(oniae) / (5) V(otum) L(ibens) P(osuit)

M. Valerius Martinus este un personaj nou în prosopografia provinciei Dacia.

3. *Altar votiv* (fig. 1, 3), de gresie cenuşie, fragmentar (colţul stîng al capitelului şi a bazei sînt mutilate din vechime), dimensiuni 130×46×43 cm. În rîndul doi ligatură *L* + *I*, iar litera *S* din rîndul trei este mai mică şi executată neglijent, lasă impresia că a fost uitată şi incizată ulterior într-un spaţiu mai redus. Baza este tronconică, iar capitelul are o profilatură păstrată parţial, un ornament format dintr-un fronton cu o rozetă la centru şi acrotere simple la colţuri. Descoperit în toamna anului 1986, în partea de sud a perimetrului anticului Ampelum, în zona afectată de construcţiile industriale recente. Se păstrează la Muz. Zlatna.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / P(ublius) A E L I V S / B AE B I V S / V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito)

Dedicantul are *tria nomina*, cu *praenomen* şi *nomen gentile* după împăratul Publius Aelius Hadrianus şi un *cognomen* care îi relevă originea *illyră*, verosimil de profesie *legulus* in aurărie. Aspectele de mai sus ne permit să propunem incadrarea cronologică a monumentului în primele decenii ale sec. II e.n. *Aelius Baebius*, fără să-şi menţioneze *praenomen*-ul — *Publius*— dedică la *Alburnus Maior* împreună cu concetăţenul său *Beusas Platoris* un monument votiv lui *Ianus Geminus* [7].

4. *Coloană votivă* (fig. 2, 1 a-b), din gresie cenuşie, înălţimea 2 m, diametrul de sus 30 cm şi diametrul la bază 35 cm. Starea de conservare a suprafeţei scrise este rea şi acoperită cu multe straturi de spoială recentă care creează dificultăţi de lectură şi întregire. Coloana este dedicată lui *Iupiter*. Se află în gospodăria lui N. Plăcintă din str. Calea Morilor nr. 35 Zlatna, utilizată ca stîlp de susţinere a unui ceardac.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / ------M I---- / ----- I V M

Numărul coloanelor votive descoperite la *Ampelum* este apreciabil [8], cinci provin de la un templu dedicat lui *IOMD* [9] ai cărui sacerdoţi sînt de asemenea atestaţi epigrafic [10], iar altele, de ex. prezenta, ar putea proveni de la un templu capitoliu care de asemenea pare să fie atestat arheologic la Ampelum [11].

5. *Altar funerar* (fig. 2, 2 a-b), de gresie gălbuie, fragmentar, salvate două fragmente din partea stîngă a cîmpului inscripţiei, dimensiuni 35×44×17 cm, chenar simplu, cu litere înalte de 4—4,5 cm, scriere corectă. Primul fragment păstrează resturile de scriere din cinci rînduri, iar cel de-al doilea un singur rînd. Descoperit în primăvara anului 1984, în aval de I.T.A.-Zlatna, la marginea de nord-est a anticului Ampelum, zonă în care în trecut au mai fost descoperite monumente funerare, aspect care ne îndreptăţeşte să subscriem la localizarea în această zonă a uneia din necropolele oraşului antic [12].

D(is) [M(anibus)] / AEL(ius) SEC[VNDVS] / V(ixit) AN(nis) ---(?) / AE(lia) EVO[CATA (?)] / (5) CO[NIVGI]--- / B(ene) M(erenti) [P(osuit)].

[7] IDR, III/3, 389.
[8] IDR, III/3, 289, 295, 298, 299, 299a, 311, 336.
[9] IDR, III/3, 289, 295, 298, 299, 299a.
[10] IDR, III/3, 289, 298, 299, 299a.
[11] IDR, III/3, 298, 299, 299a.
[12] V. Moga, R. Pop, ActaMN, 15, 1978, p. 213—214.

Fig. 2. Coloană votivă (1); altar funerar (2).

Fig. 3. Stele funerare (1—3)

Pentru onomastica Daciei, numele defunctului nu prezintă elemente noi, în timp ce numele soției lui, care se îngrijește de ridicarea monumentului, este mai puțin răspîndit în provincia intracarpatică.

6. *Stelă funerară* (fig. 3, 1), de gresie cenușie cu structură fină și densă, fragmentată din vechime și recent cu ocazia scoaterii la suprafață (lipsește coronamentul, o parte din bază și are laturile mutilate), dimensiuni 86 × 55 × 22 cm. Suprafața destinată incizării epitafului este netedă și a fost încadrată de un chenar simetric cu o profilatură simplă mutilată în cea mai mare parte, dimensiuni 68 × 48 cm. Latura stîngă și literele din această margine sînt parțial corodate. Literele sînt corect și frumos incizate, cele din r. 1 au o înălțime de 6 cm, iar cele din rîndurile următoare de 5 cm. Între cuvinte sînt incizate mici semne despărțitoare de formă triunghiulară. Provine din necropola de sub „Grui" de unde a fost scoasă la suprafață în toamna anului 1986 cu ocazia executării unor gropi de împrumut. Se păstrează la Muz. Zlatna.

D(is) M(anibus) / F(lavius) MAXIMV[S] / SVRVS SACE[R] / DOS VIX(it) ANN(is) / (5) XLV CASTO[R] / ET FOEBVS PI(entissimi/B(ene) M(erenti) P(osuerunt)

Defunctul are *tria nomina* cu *praenomen* și *nomen gentile* de veche factură romană iar *cognomenul Surus* verosimil de origine orientală din — *Syria* — un *sacerdos*, foarte probabil slujitor a lui *Jupiter Optimus Maximus Dolichenus* ai cărui preoți și adoratori au fost deja semnalați la Ampelum [13].

La atribuirea unei posibile origini orientale a acestui *sacerdos*, deși antroponimul *Surus* este intîlnit și la celți, illiri, italici și traci [14], s-a ținut seama, în primul rînd, de numărul relativ mare de elemente syriene semnalate în zona montanistică Ampelum [15], dintre care unii sînt purtători ai antroponimului *Surus* [16] sau derivatele *Suriacus* [17], *Surianus* [18] și *Syrillio* [19]. De asemenea, în sprijinul atribuirii etnicului oriental personajului nostru, mai invocăm frecvența *Flaviilor* printre dedicanții către divinitățile orientale din Dacia romană [20], precum și adoptarea frecventă a lui *Maximus* în antroponimia orientalilor [21].

Cei doi dedicanți poartă nume cu rezonanță greco-orientală, primul *Castor* [22] din cuplul *Dioscurilor* [23], iar cel de al doilea *Phoebus* [24] (scris cu *F* în loc de *Ph*) poartă un nume derivat dintr-un epitet al lui *Apollo* vene-

[13] Vezi nota 10.

[14] I. I. Russu, *Illirii*, București, 1969, p. 250—251; Idem, AISC, 5, 1944—1948, p. 286; N. Gostar, Sargetia, 3, 1956, p. 63, nota 22; Idem, SCIV, 13, 1962, 1, p. 128; S. Sanie, *Cultele orientale în Dacia romană*, București, 1988 1, p. 240.

[15] I. I. Russu, ActaMN, 6, 1969, p. 170, 177, 179.

[16] *Ibidem*, p. 179; IDR, III/3, 315.

[17] I. I. Russu, *op. cit.*, p. 178; IDR, III/3, 292

[18] IDR, III/3, 321

[19] I. I. Russu, *op. cit.*, p. 179; IDR, III/3, 365.

[20] S. Sanie, *op. cit.*, p. 187, nota 31; M. Bărbulescu, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1984, p. 161.

[21] CIL III, 1471; S. Sanie, *op. cit.*, p. 102.

[22] IDR, II, 143; IDR, III/2, 126; IDR III/3, 291.

[23] D. M. Pippidi, în *Dicționar de istorie veche a Romîniei (Paleolitic-sec. X)*, București, 1976, p. 240; M. Gramatopol, în *Enciclopedia civilizației romane*, București, 1982, p. 263—264 (în continuare se va cita Enciclopedia).

[24] M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 163.

rat ca zeu al soarelui -*phoebus*- strălucitorul [25], ambii, foarte probabil sclavi ai defunctului.

7. *Stelă funerară* (fig. 3, 3 a-b), de calcar organogen, fragmentar, partea stîngă cu cinci rînduri de text, dimensiuni 47×20×10 cm. Cîmpul inscripţiei a fost încadrat de un chenar cu caneluri în spirală. Descoperită în 1985 în aval de I.T.A.-Zlatna, zonă în care au mai fost descoperite monumente funerare. Se păstrează în Muz. Zlatna.

------- *O·C A I* (?) / ------- *S VIX* / ----- [*ANNI*]*S XXXVI*/[*AVG*] *NSI VER* / (5)[*NA*] ------- *VII*

În rîndul patru întregirea *AVG(usti)* pare întemeiată pe motivul că al doilea defunct a fost sclav imperial de casă. Întregirea *N(ostri)* întîmpină dificultăţi prin prezenţa literelor *S* +*I* după *N*. Ar putea să fie o greşeală a lapicidului, la prescurtarea cuvîntului *N(o)S(tr)I*, neîntrezărind altă interpretare. Monumentul prezintă importanţă pentru studiul structurii sociale a populaţiei din Ampelum, unde sub aspect statistic înregistrăm un număr surprinzător de mare de liberţi şi sclavi imperiali [26] deţinînd funcţii importante în administraţia zonei miniere.

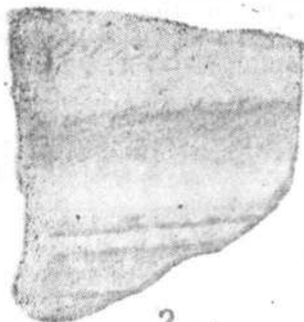

Fig. 4. Stele funerare (1—2); altar anepigrafic (3).

8. *Stelă funerară* (fig. 4, 1), de gresie cenuşie, fragment partea de sus, dimensiuni 80 ×36 × 33 cm, chenar simplu profilat, cu

[25] S. Sanie, în *Enciclopedia*, p. 67; M. Bărbulescu, *op. cit.*, 176.
[26] Vezi nota 6.

litere înalte de 11 cm, se păstrează resturi de scriere din două rînduri.

D(is) M(anibus)/------- I A I

Se păstrează în gospodăria locuitorului Mărginean Sabin din cătunul „Suseni"-Zlatna, în a cărui grădină a fost descoperit acest monument împreună cu multe capace de mormînt, unele piese sculpturale care probabil provin de la un monument cu caracter votiv-religios sau funerar și fragmente tegulare, zonă în care presupunem existența unei necropole [27].

9. *Stelă funerară* (fig. 3, 2), de calcar organogen, fragmentată din vechime (a fost despicată pe verticală în două părți egale) păstrîndu-se jumătatea din partea stîngă a două registre, lipsește cîmpul inscripției respectiv registrul al III-lea, dimensiuni 80×33×14 cm. În registrul I, într-un chenar simplu, sus în *attica*, se află un *geniu* purtînd pe umărul drept o ghirlandă, iar de mîna stîngă îndoită la piept atîrnă o pungă—*marsupium* (?). Lîngă piciorul drept al geniului se află un cîine mergînd spre stînga avînd capul întors spre dreapta, simbol întîlnit adesea în decorul monumentelor funerare [28]. În centru, în registrul II, într-o nișă, sub o arcadă profilată, se află bustul unui personaj feminin, avînd amănuntele faciale erodate, în urechi poartă cercei a căror formă nu o putem preciza din cauza erodării, iar la gît poartă un medalion în formă de inimă. În colțuri frunze de acant. Monumente funerare similare, respectiv cu reprezentări de genii cu ghirlande pe umeri au mai fost semnalate în Dacia Superior, la Apulum [29], la Porolissum [30] și la Sebeș (jud. Alba) [31]. Monumentul a fost descoperit în vara anului 1986 în Zlatna (jud. Alba) în str. Părăul Roșu nr. 4 cu ocazia demolării unor vechi fundații de locuință. Provine foarte probabil, din una din cele trei necropole romane identificate la nord-est, est și sud-est de anticul Ampelum și reutilizată, împreună cu alte fragmente arhitectonice de aceeași factură, la construirea fundațiilor amintite. Se păstrează în Muz. Zlatna.

10. *Stelă funerară* (fig. 4, 2), de gresie gălbuie-roșcată, fragment, s-a păstrat numai partea stîngă a frontonului, dimensuni 27×30×11 cm. În centrul frontonului se află un ornament în formă de con de pin, simbol funerar bine cunoscut, din care se ramifică spre stînga și dreapta frunze de acant stilizate. Înlățimea frontonului 10 cm.

Demn de reținut este că această asociere dintre conul de pin cu frunzele de acant este puțin întîlnită ca ornament pe monumentele funerare din provincia Dacia. Descoperit cu ocazia construirii, în anul 1987, a unui pod peste Valea Rudelor, respectiv în zona unei necropole situate în partea de nord-est a anticului Ampelum. Se păstrează în Muz. Zlatna.

11. *Altar anepigrafic* (fig. 4, 3), de gresie cenușie, dimensiuni 62×38×29 cm, baza și capitelul au profilatura simetrică, capitelul are trei laturi cu ornament format din rozetă și două frunze mici stilizate, la colțuri acrotere, pe fața superioară o adîncitură ovală. Suprafața destinată incizării in-

[27] I. T. Lipovan, *Un mormînt de incinerație la Ampelum* sub tipar în ActaMN, 22.

[28] Al. Popa, *Cultele egiptene și microasiatice în Dacia romană*. Rezumatul tezei de doctorat, Cluj-Napoca, 1979, p. 12.

[29] S. Ferri, *Arta romana sul Danubio*, Milano, 1933, p. 310, 312, fig. 408, 410.

[30] N. Gudea, V. Lucăcel, *Inscripții și monumente sculpturale în Muzeul de istorie și artă Zalău*, Zalău, 1975, p. 38—39, fig. 121—122.

[31] V. Wollmann, ActaMN, 7, 1970, p. 180—181, fig. 17.

scripției este lisă. Descoperit în anul 1984, într-o săpătură mecanică în perimetrul orașului antic în apropierea necropolei din nord-est, împreună cu mai multe blocuri de gresie numerotate cu cifre romane, precum și multe așchii mărunte provenite de la cioplirea altor monumente. Aceste aspecte ne relevă că materialele de mai sus provin din atelierul unui *lapicid* ampelens, amplasat in apropierea necropolei amintite. Monumentul se păstrează la Muz. Zlatna.

Spre deosebire de monumentele litice prezentate a căror existență presupune dedicanți aparținînd anumitor categorii sociale, scrierea cursivă atestată în această zonă este încă o dovadă certă pentru fenomenul răspîndirii intense a limbii latine în provincia Dacia.

Fără a stărui asupra importanței arheologico-documentare a celebrelor *tabulae ceratae* [32], dorim să semnalăm în continuare descoperiri de acest gen și pe teritoriul acestui municipiu.

12. *Tăbliță de ceramică* (fig. 5, 1), de pastă fină cărămizie, de formă relativ rectangulară, poartă pe fața mai netedă sgrafitat în pasta moale, înainte de ardere, cu un *stilus*, un text de aproximativ 8 rînduri de corepondență, foarte probabil a lui *G. IVLIVS PROCLVS*, personaj introdus recent în prosopografia Daciei [33]. Amănunte privind conținutul integral al textului, al grafiei și implicațiile privind alte aspecte ale istoriei provinciei Dacia, constituie subiectul unei viitoare prezentări mai detaliate. Se păstrează la M.I.R.S.R.

De pe teritoriul orașului Ampelum se cunosc și alte texte mai scurte în scrierea cursivă pe ceramică și pe *tegulae*, unele fiind semnalate in literatura de specialitate [34], iar altele, descoperite mai recent fac obiectul prezentei note.

13. *Cărămidă cu graffiti* [35] (fig. 5, 2 a—b), fragment, 28×13,5×5 cm, provine de la o cărămidă de format mare, partea stîngă, sfertul de jos. Poartă incizat, înainte de ardere, pe fața mai netedă, inscripția *AVRELI*, h = 2 cm, urmată la o mică distanță, de o linie verticală, probabil barată la cele două capete și la mijloc, mult mai înaltă decît restul literelor, h = 4,9 cm, putîndu-se sugera litera *F* sau *I* (?) verosimil începutul unui cognomen (?) pierdut în lacună.

După poziția în care se află pe cărămidă, acest grafit se pare că provine dintr-un text onorific, o dedicație mult mai mare, incizată în jumătatea superioară a cărămizii ,din care ni s-a păstrat doar numele dedicantului (la cazul genitiv posesiv).

În ce privește grafia literelor, ea este cea a majusculelor incizate [36], în pasta moale a cărămizii înainte de ardere, cu un instrument ascuțit, un *stilus*, într-o manieră stîngace și dezordonată. Aceste aspecte dovedesc că autorul scrierii nu a fost un scrib, fiind probabil un începător, sau un personaj care cunoștea scrierea dar o practica rar de tot, în scopuri personale [37], putînd fi identificat, ipotetic, chiar cu dedicantul. Cu toată stîn-

[32] IDR, I, p. 165—256; V. Wollmann, AIIA, Cluj-Napoca, 19, 1976, p. 237—257 (cu bibliografia problemei).
[33] I. T. Lipovan, AIIA, Cluj-Napoca, 26, 1983—1984, p. 304.
[34] *Ibidem* p. 304; IDR, III/3, 381: I. T. Lipovan, *op. cit.*,
[35] Descoperirea a fost prezentată în varianta *Un graffito la Ampelum* la Sesiunea științifică din 4—10 iunie 1984 în cadrul manifestările „Memoria plaiurilor Zlătnene".
[36] N. Gudea, I. Dragomir, Banatica, 3, 1975, p. 110.
[37] IDR, I, p. 191; D. Tudor, *Oltenia romană*, București, 1978, p. 103—104.

găcia execuţiei literelor din inscripţia noastră, ea este încă o dovadă peremptorie că în Ampelum se scria, găsindu-se bune analogii în grafia literelor de pe tăbliţele cerate de la Alburnus Maior (Roşia Montană) (CIL, III, 921—960) [38] şi cele de la Pompei (CIL, IV, 334) [39]. Respectiv, forma majusculelor este destul de apropiată de cea din textele secolelor I—III e.n. [40] constituind o nouă atestare privind execuţia şi evoluţia scrisului în provincia Dacia.

Antroponimul păstrat pe fragmentul nostru de cărămidă, este cel mai des întîlnit în onomastica romană, în mod deosebit după emiterea cunoscutei *Constitutio Antoniniana* a lui Marcus Aurelius Antoninus—Caracalla din 212 e.n. [41].

Dedicantul, verosimil un cărămidar dintr-o *officina* de la Ampelum [42], proaspăt cetăţean roman, beneficiind de prevederile edictului amintit, împrumută gentiliciul *AVRELIVS*, dar fiind de condiţie socială mai modestă, nu-şi poate permite să dedice împăratului un monument sau o placă onorifică din piatră, ci numai o modestă inscripţie tegulară.

Asertiunea de mai sus ne este sugerată şi sprijinită de faptul că antroponiuml *AVR (elius)* a mai fost întîlnit la Ampelum tot pe o cărămidă, dar ştampilată [43].

Încadrarea cronologică a fragmentului tegular de la Ampelum nu ne creează dificultăţi. Coroborînd efectele edictului lui Caracalla cu analogiile existente [44] şi aspectul grafic al textului, fragmentul poate fi datat (cu rezerva cuvenită) în prima jumătate a sec. III e.n.

14. *Cărămidă cu ştampilă* (fig. 6, 1 a—b), fragment, 15,5×14,5×5 cm, descoperită în anul 1986 în noua albie corectată a pîrîului Valea Rudelor, în aval de I.T.A.-Zlatna. Pe faţa mai netedă poartă imprimată adînc litera *H* înaltă de 2,2 cm, hasta stîngă ruptă din vechime în dreptul barei transversale, nu este încadrată în *tabula ansata*. Forma în care este fragmentată cărămida, poziţia literei *H* şi modul de imprimare pe suprafaţa cărămizii, ne permite să postulăm că înaintea literei rămase au mai existat şi altele.

Descoperirea în trecut a unor monumente epigrafice care atestă prezenţa în garnizoana de la Ampelum [45] şi a unei formaţiuni militare auxiliare, un *numerus Maurorum Hispanorum* sau *Hispalensis* (?) ne determină a atribui acestei formaţiuni militare producerea cărămizii ; propunem

[38] IDR, I, p. 180, fig. 79 ; N. Gudea, I. Dragomir, *op. cit.*, p. 108—109, fig. 8.

[39] *Ibidem*, p. 108, fig. 9.

[40] D. Tudor, SCIV, 16, 1965, 1, p. 186, fig. 4/4 ; N. Gudea, I. Dragomir, *op. cit.*, p. 108—109 ; G. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1975, p. 128—131, pl. LXXX, 3 ; IDR, II, p. 219 ; IDR, III/1, p. 55—59 ; D. Tudor, OR³, p. 103—104 ; Idem, Dorbeta, 4, 1980, p. 9. fig, 1. Unii cercetători consideră *graffiti* de la Romula Malva un fals modern, vezi : C. C. Petolescu, SCIVA, 34, 1983, 4, p. 365.

[41] M. Macrea, IstRom, I, 1960, p. 419 ; D. Tudor, SCIV, 16, 1965, 1, p. 186 ; E. Doruţiu Boilă, *Dicţionar de istorie veche a Romîniei (Paleolitic-sec. X)*, Bucureşti, 1976, p. 71 ; A. Suceveanu, *Viaţa economică în Dobrogea romană. Secolele I—III e.n.*, Bucureşti, 1977, p. 167—168 ; D. Tudor, OR³, p. 156 ; O. Toropu, *Enciclopedia, p.* 220 ; A. Avram, SCIVA, 35, 1984, 2, p. 107 (cu bibliografia problemei).

[42] D. Tudor, OTS, p. 186 ; V. Wollmann, Sargetia, 14, 1979, p. 195 ; IDR, III/3, p. 317.

[43] IDR, III/3 p. 372, fig. 273.

[44] *Tegulae* cu gentiliciul *AVRELIVS* au mai fost descoperite şi în săpăturile de la Orşova din anul 1968, informaţie amabilă V. Wollmann căruia îi mulţumim şi pe această cale.

[45] Al. Popa, I. Berciu, R. Pop, Apulum, 7, 1968, 1, p. 401 ; D. Tudor, OTS, p. 186 ; V. Wollmann, ActaMN, 6, 1969, p. 533, nota 1 ; IDR, III/3, p. 281, nr. 302, 325, 339.

restituirea și lectura *siglei* (cu rezerva cuvenită) în forma [*NM*] *H*, [*N(umerus)* *M(aurorum)*] *H(ispanorum)*. Este prima descoperire de acest gen din zona arheologică Ampelum.

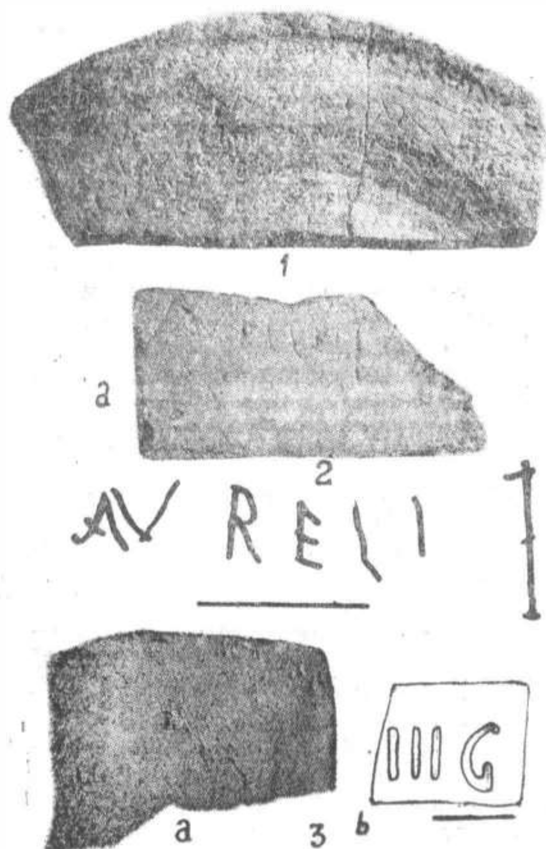

Fig. 5. Tăbliță de ceramică cu *graffiti* (1); cărămidă cu *graffiti* (2); țiglă cu ștampila [*LEG X*] *III G* (3).

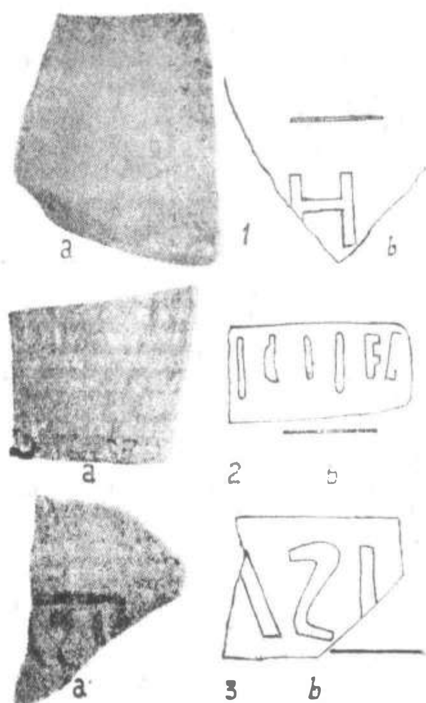

Fig. 6. Țigle cu ștampila: [*N(umerus)* *M(aurorum)*] *H(ispanorum)* (1); [*LEG*] *IIII FL* (?) (2); *ASI* (3).

15. *Țiglă ștampilată* (fig. 6, 2), fragmentată din vechime, 13,5×12,5×3 cm. Executată stîngaci și aplicată defectuos, ștampila a fost imprimată pe fața mai netedă a țiglei, avînd următorul text [*LEG*]*IIII FF* (?). Pe revers fragmentul poartă urme de mortar din var, dovadă certă că a fost zidit în unul din pereții clădirii distruse, unde a fost găsit, și nu a fost adus din altă localitate într-o perioadă mai recentă. Scrisul este drept, literele reliefate, cele două haste din mijlocul numărului de ordine a legiunii sînt mai scurte, destul de slab imprimate și au o înălțime de 1,5—2 cm. Ultima literă, înclinată spre dreapta, este slab imprimată, aproape nelizibilă, neputîndu-se preciza dacă hasta verticală provine de la un *F* sau *L*, optăm

pentru *L*. Textul întreg este închis într-un cartuș cu capetele ovale[46], avînd o înălțime de 3 cm și este fragmentat înaintea numărului de ordine a legiunii.

Descoperirea acestui fragment tegular, ce poartă ștampila [*LEG*]*IIII FL* (?), în contextul arheologic amintit, ne îndreptățește să avansăm ca o ipoteză de lucru (nu fără o cuvenită rezervă) existența la Ampelum în perioada anilor 106—118 e.n., a unei formațiuni militare, detașată din efectivul *legiunii IIII FF*. Detașarea acestei formațiuni făcîndu-se în scopul sprijinirii unor unități ale *legiunii XIII Gemina*, care staționau și în zona Munților Apuseni, zonă dificilă dar foarte importantă atît din punct de vedere economic cît și stategic. Misiunea unor atare unități era, în această perioadă destul de tulbure și agitată de după cel de al doilea război de cucerire și organizare a proviciei Dacia, de a ține sub o strictă supraveghere și control așezările autohtonilor din zona montană și de a proteja noile exploatări aurifere și pe noii veniți *ex toto orbe Romano*[47] în aceste locuri, aducîndu-și totodată contribuția la construirea obiectivelor oficiale din Ampelum.

Retragerea formațiunilor militare aparținînd *legiunii IIII FF* din Transilvania și Banat la sud de Dunăre, în vechea ei garnizoană la *SINGIDUNUM*[48], s-a efectuat, după unii cercetători, în perioada anilor 118—119 e.n., la începutul domniei lui Hadrian[49].

Cu paza zonei miniere, pînă la retragerea aureliană din 271 e.n., au fost însărcinate, probabil, numai formațiuni din legiunea XIII Gemina[50] și un *numerus Maurorum Hispanorum*[51].

Descoperirea în Ampelum a fragmentului tegular purtînd ștampila [*LEG*] *IIII FL* (?) pune într-o nouă lumină originea materialului tegular din Apulum care poartă la fel ștampila *LEG IIII FF*[52], origine discutată și contestată, impunînd o nouă cercetare în ce privește proveniența lor respectiv reconsiderarea opiniilor[53].

16. *Țiglă ștampilată* (fig. 5, 3 a—b), fragmentată din vechime, 19×13×3 cm. Ștampila aplicată pe fața mai netedă a țiglei, avînd următorul text: [*LEG X*]*III G*, fără antroponim. Scrisul este drept, literele reliefate, au o înălțime de 1,5—2 cm, închise într-un cartuș dreptunghiular cu înălțimea de 3,5 cm. După aspect, ștampila noastră pare să fie din primii ani după ocuparea Daciei și detașarea unor subunități ale legiunii XIII Gemina la Ampelum. Este al treilea exemplar din materialul tegular al legiunii, descoperit pînă în prezent la Ampelum[54].

[46] D. Protase, ActaMN, 4, 1967, p. 59, 65, fig. 15/2; IDR, III/2, p. 421, fig. 389.
[47] Eutropius, *Breviarum ab urbe condita*, VIII, 6, 2.
[48] I. Glodariu, *op. cit.*, p. 435; D. Protase, *op. cit.*, p. 47, 49.
[49] M. Macrea, *op. cit.*, p. 371; I. Glodariu, *op. cit.*, p. 435; D. Protase, *op. cit.*, p. 47; D. Benea, StComCaransebeș, 1979, p. 219—227; S. Sanie, *Cultele orientale din Dacia romană*, București, 1981, p. 91—92, nota 11.
[50] CIL, III, 1299, 1317—1320, 8065, 6; V. Christescu, *Viața economică a Daciei romane*, (în continuare se va cita *Viața economică*), Pitești, 1929, p. 34; Idem, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1968, p. 108; IDR, III/3, p. 281.
[51] V. Christescu, *Viața economică* ..., p. 34; M. Macrea, *op. cit.*, p. 108; Al. Popa, I. Berciu, R. Pop, *op. cit.*, p. 406—411; IDR, III/3, 302, 321, 325, 339 (cu bibliografia problemei).
[52] I. Glodariu *op. cit.*, p. 432; D. Protase, *op. cit.*, p. 48, fig. 1.
[53] I. Glodariu, *op. cit.*, p. 432; D. Protase, *op. cit.*, p. 48, notele 5, 57.
[54] IDR, III/3, 370.

17. *Ţiglă ştampilată* (fig. 6, 3 a—b), fragment, 9×12×3 cm, poartă pe faţa mai netedă ştampila *ASI*, fragmentată la mijlocul literei *A* care nu are bara transversală [55], iar litera *S* este întoarsă. Verosimil ca litera *A* să fi fost în ligatură cu litera *M*, *sigla* putîndu-se citi *MASI*. Literele în relief, bine imprimate, adîncite, cu înălţime de 3 cm şi lăţimea hastelor de 0,5 cm, sînt cuprinse într-un cartuş dreptunghiular fragmentat la ambele capete, cu înălţimea de 4,5 cm şi lungimea păstrată de 5,5 cm.

De reţinut că pe mai multe produse regulare şi ceramice din Tibiscum a fost descoperită ştampila *MASY* [56] atribuită în prealabil unor formaţiuni militare auxiliare [57], iar apoi lui *Marcus Syrus* [58] un *officinator* care şi-a desfăşurat activitatea în această localitate în sec. III e.n. şi care pe lîngă ceramică producea şi materiale de construcţii [59].

Starea fragmentară a ştampilei noastre, pune însă sub semnul întrebării existenţa ligaturii *M*+*A*, iar ultima literă a siglei este *I* şi nu Y aşa cum este pe ştampila din Tibiscum, aspect care ne permite să privim ştampila noastră şi printr-o altă prismă, citind-o simplu *ASI*. Coroborînd noile aspecte descrise mai sus cu puţinele informaţii oferite de către contextul arheologic în care a fost surprins fragmentul tegular ştampilat, ne îndreptăţeşte să avansăm o nouă ipoteză de lucru, la fel nu fără rezerva cuvenită, că în ştampila *ASI* am putea vedea abrevierea numelui unei formaţiuni militare auxiliare inedite, staţionată o perioadă de timp în garnizoana din Ampelum [60]. Deocamdată, în noua variantă nu putem oferi o lectură mulţumitoare a ştampilei. În sprijinul ipotezei noastre de lucru, reclamăm situaţia fizico-geografică, strategică şi economică a zonei miniere, aşa după cum am mai amintit, care impunea prezenţa unui număr mai mare de formaţiuni militare regulate sau auxiliare de mare mobilitate, al căror nume şi număr, din lipsa dovezilor epigrafice, ne rămîn deocamdată necunoscute. Lipsa materialului documentar se datoreşte slabei preocupări în ce priveşte cercetarea arheologică sistematică a acestei regiuni.

Depăratrea mare faţă de *offcinae*-le din Banat şi existenţa în apropiere de Ampelum la numai 35 km, la Apulum, a unei puternice *officinae* militare a legiunii XIII Gemina, fac neverosimilă ideea trasportului de material tegular din Banat în Munţii Apuseni [61].

Întrebarea care aşteaptă un răspuns este dacă fragmentul tegular cu ştampila *ASI* provine dintr-o *officina* militară sau una particulară inedită din Ampelum . Acestei întrebări, deocamdată, în baza succintelor informaţii pe care ni le oferă fragmentul prezentat, aşa după cum am mai amintit, nu i se poate da un răspuns suficient de convingător. Totuşi, coroborarea conţinutului lapidar al izvoarelor epigrafice cu informaţiile modeste pe care ni le oferă cele patru ştampile de pe materialul arheologic prezentat concură la reconstituirea unor imagini, în prezent destul de palide, din

[55] M. Moga, ActaMN, 7, 1970, p. 146; M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul Muzeului Banatului*, Timişoara, 1974, p. 96.
[56] M. Moga, *op. cit.*, p. 145, fig. 5. M. Moga, I. I. Russu, *op. cit.*, p. 97, fig. 64.
[57] M. Moga, *op. cit.*, p. 145; D. Benea, Apulum, 18, 1980, p. 139; P. Bona, R. Petrovszky, M. Petrovszky, C. Rogozea, StComCaransebeş, 4, 1982, p. 187, 188, 191, 194.
[58] IDR, III/3, p. 228, fig. 262; D. Benea, Potaissa, 3, 1982, p. 23, 25.
[59] *Ibidem*, p. 25.
[60] I. T. Lipovan, *Un praepositus aurariarum la Ampelum* sub tipar în Sargetia, 20.
[61] I. Glodariu, *op. cit*, p. 433; D. Protase, *op. cit.*, p. 65 (cu bibliografia problemei).

realitățile de la începutul sec. II e.n., privind unele din unitățile și formațiunile militare auxiliare romane, de mare mobilitate, care s-au succedat ori au staționat în garnizoana din Ampelum, fără a se putea preciza durata staționării, sau motivele care au determinat transferul lor în alte garnizoane.

Considerăm că prin prezentarea monumentelor de mai sus aducem o modestă contribuție la cunoașterea unor noi detalii din viața social-economică, militară și spirituală desfășurată în Ampelum în sec. II—III e.n., precum și la îmbogățirea repertoriului privind acest gen de monumente.

RÖMISCHE INSCHRIFTEN AUS AMPELVM

ZUSAMMENFASSUNG

Gelegentlich der Bauarbeiten die im Industriegeläne von Zlatna (Kr. Alba) — das sich auf den Ruinen des römischen *Ampelum* erstreckt-durchgeführt wurde, kamen nebst weiterem archäologischen Fundgut auch Steininschriften zum Vorschein.

In unserm Aufsatz werden diese, bestehend aus Weihealtären, Grabbinschriften und einer unbescheriebnen Ara vorgeführt und eingehender beschrieben.

Sämtliche Inschriften wurden im Nordosten de antiken Stadt (in der Nähe der heutigen Transportfirma ITA — Zlatna) entdeckt, wo bisher vorwiegend Grabinshriften zum Vorschein kamen und das Vorhandensein einer der Nekropolen von *Ampelum* angenommen wird.

Durch das Ausgraben und Aufwühlen der Grundmauern einiger grossen Gebäude aus dem II—III. Jh. u.Z. die sich inner halb der Stadtmauern des römischen *Ampelum* befinden, wurden, zahlreiche Funde zutage gebracht. Die sich darunter befindenden Ziegeln mit aufschlußreichen Stempeln von den *Ampelum* stationierenden Truppen oder Ziegeln und Tonsscherben mit eingeritzter Kursivschrift bilden den Gegenstand dieser Fundnotize.

ABBILDUNGSVERZEICHNISS

DORIN POPESCU

1904—1987

La 27 mai 1987 s-a stins din viață după o lungă și grea suferință Dorin Popescu arheolog valoros, cu înalte calități umane. S-a născut la 25 mai 1904 în com. Făget, jud. Timiș. A făcut studiile secundare la Brașov, iar cele universitare la Facultatea de litere și filozofie din București între anii 1921—1925. Remarcat de magistrul Vasile Pârvan pentru aptitudinile și sîrguința sa, a devenit încă din 1924 asistent la Muzeul Național de Antichități.

După absolvirea facultății și-a continuat, la propunerea lui V. Pârvan, studiile între 1926—1929, ca membru al Școlii române din Franța, de la Fontenay aux Rozes, condusă de Nicolae Iorga. Acolo a colaborat alături de S. Lambrino la o mare lucrare de bibliografie antică condusă de prof. Marouzeau. În aceeași perioadă face o călătorie de studii în Spania și în Cehoslovacia unde vizitează muzee, precum și în Germania unde se documentează în bibliotecile din Berlin. În iunie 1932 și-a susținut la Universitatea din București teza de doctorat, *Epoca de bronz în Transilvania*, în fața unei comisii din care făceau parte prof. D. Gusti (președinte), I. Andrieșescu și Gh. Murnu (referenți), precum și S. Mehedinți și C.C. Giurescu, primind calificativul „magna cum laude''. În 1935—1936 a fost membru ospitant al Școlii române din Roma.

Activitatea arheologică de teren a început-o participînd alături de V. Cristescu, Vl. Dumitrescu, R. Vulpe și Gh. Ștefan la cercetările de supra-

față organizate de V. Pârvan în anii 1923—1924 în sudul Cîmpiei Române, între Olt și Mostiștea. În 1926 a lucrat la Histria împreună cu Gh. Ștefan sub conducerea lui V. Pârvan. Primele săpături arheologice proprii le-a efectuat trimis de V. Pârvan la Lechința de Mureș (1925), cercetări la care a participat în prima parte și Vl. Dumitrescu.

În M.N.A. a avut funcțiile de asistent, șef de lucrări și director adjunct (1953—1956), director fiind atunci Gh. Ștefan. Această din urmă calitate și-a menținut-o în continuare (după transformarea M.N.A. în Institutul de arheologie, în 1956, cînd Muzeul devine secție a noii instituții), pînă în 1970, perioada în care funcția de director o avea Emil Condurachi. Dorin Popescu a fost membru al comitetelor de redacție ale revistelor *Studii și cercetări de istorie veche*, *Materiale și cercetări arheologice* și *Dacia*, nouvelle serie. În 1956 a fost ales membru corespondent al Institutului arheologic german, iar în 1970 membru corespondent al Academiei de Științe Sociale și Politice. Încă din 1942 i se acordase, pentru activitatea sa, premiul „Vasile Pârvan".

Dorin Popescu a efectuat săpături arheologice în mai multe obiective din diverse epoci : Lechința de Mureș (1925), Cunești (1930), Atmăgeaua Tătărască (1936 alături de Vl. Dumitrescu) Abritus (1938 împreună cu Bucur Mitrea), ultimele două în sudul Dobrogei (R.P. Bulgaria), Pecica, Rovine și Semlac (1943), Socodor (1948), Frumușani (1948), Vărșand (1949), Cristești (1950), Tariverde (1951—1952), Morești (1951, 1953 -1954). Cercetările lui Dorin Popescu au adus la lumină și au valorificat materiale din toate epocile, începînd cu epoca neolitică și terminînd cu perioada feudală timpurie.

Pe baza cercetărilor de la Cunești (așezare de tip Gumelnița) și de la Vărșand, în „Movila Viezuriște" (așezare de tip Tisa) a adus contribuții la cunoașterea neoliticului din sudul și respectiv din vestul României.

Preocuparea sa cea mai constantă în decursul întregii activități, dintre 1925 și 1975, a constituit-o studiul epocii bronzului. Lucrarea prezentată ca teză de doctorat în 1932 a fost pregătită pentru tipar, respectiv completată cu informare obținută în anii următori și publicată în 1944, *Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen*. Ulterior contribuții importante pentru cunoașterea epocii bronzului din vestul României au oferit cercetările lui Dorin Popescu în două așezări de tip Otomani (Socodor și Vărșand — „Movila dintre vii"). Avîntul cercetărilor in anii socialismului, începînd cu anul 1949, a sporit documentarea arheologică și a favorizat redactarea tratatului *Istoria României*, I, București, 1960. Apariția acestei ample sinteze ca și rezultatele cercetărilor care au urmat l-au determinat pe Dorin Popescu să inițieze serialul de articole apărute în *Studii și cercetări de istorie veche* (1961—1969), în care prezintă, discută și ridică probleme referitoare la perioada de tranziție de la neolitic la epoca bronzului, precum și la perioadele timpurie și mijlocie ale epocii bronzului.

Istoria geto-dacilor a revenit frecvent în preocupările lui Dorin Popescu. A publicat tezaure și diverse materiale geto-dacice, a făcut săpături la Teriverde unde au fost evidențiate relațiile dintre geți și greci în teritoriul rural al Histriei și s-a ocupat în mai multe rînduri de problema sciților și a celților în Dacia. În mult controversata problemă a caracterului pătrunderii sciților în spațiul carpato-dunărean — care a oscilat între invazii pustiitoare sau numai raiduri și influențe culturale — aprecierile

lui Dorin Popescu s-au remarcat prin profunzime și obiectivitate. El n-a susținut prezența masivă a sciților în Dacia, dar, ca și Pârvan, a sesizat esențialul, respectiv urmările negative asupra evoluției geto-dacilor din Hallstattul tîrziu și din Latène-ul timpuriu.

Dorin Popescu a manifestat mult interes în studierea tezaurelor și a obiectivelor (arme și podoabe) de aur și argint din epoca bronzului și din vremea geto-dacilor. Evidențiind importanța artistică a obiectelor, el a încercat să discearnă în măsura posibilului și semnificația lor social-politică.

A adus contribuții importante la istoria perioadei feudale timpurii din Transilvania, pe baza necropolelor descoperite la Socodor, Vărșand și Morești.

Lucrările lui Dorin Popescu se remarcă prin expunerea corectă a realităților arheologice, prin interpretări prudente și obiective ca și prin claritate.

Eram student în 1949 cînd l-am cunoscut pe Dorin Popescu la Muzeul Național de Antichități, cu prilejul organizării primei campanii de cercetări arheologice, pe baza unui plan național, sub egida Academiei R.P. România, recent reorganizate. Deși M.N.A. avea atunci un personal relativ redus, constituia cea mai puternică instituție arheologică din țară, alcătuită în cea mai mare parte din elevii și colaboratorii lui V. Pârvan, I. Andrieșescu și S. Lambrino. Numit în 1950 asistent la M.N.A. am lucrat cîteva luni în aceeași cameră cu Dorin Popescu. M-a primit cu o bunăvoință părintească, ceea cea însemnat mult pentru mine, atunci cînd eu ca și colegii din generația mea aveam un adevărat cult pentru personalitățile consacrate de la M.N.A. Înalt, frumos, distins prin educație și cultură, Dorin Popescu se deosebea mai ales prin omenia sa. În vara anului 1952 am avut plăcerea de a lucra împreună pe șantierul de la Tariverde (zona rurală a Histriei). Obiectivul cercetat nu intra în specialitatea sau în preocupările sale. Lucrînd metodic și avînd o cultură arheologică complexă, caracteristică majorității arheologilor vîrstnici, Dorin Popescu reușea să surprindă și să interpreteze semnificațiile esențiale ale descoperirilor.

Era o fire meditativă dar deschisă și comunicativă. Nu întîmplător a înclinat spre științele sociale. Opțiunea pentru arheologie s-a datorat însă în mare măsură influenței lui V. Pârvan, dar și a lui Vl. Dumitrescu, de care l-a legat o strînsă prietenie încă din adolescență. Îmi vorbea despre V. Pârvan cu dragoste și admirație. Referitor la colegii săi, indiferent de relațiile mai mult sau mai puțin prietenești, era obiectiv, apreciind fără ezitare calitățile lor științifice sau etice. Chiar atunci cînd critica, era binevoitor. Își recunoștea limitele înțelegerii cum prea puțini o pot face. Îi plăcea literatura și își găsea timp și pentru lectură. Nu avea idei preconcepute nici în problemele de viață și nici în cele arheologice.

Personalitatea lui Dorin Popescu s-a evidențiat și mai limpede în lunga perioadă (1953—1970) cînd a fost director adjunct. N-a dorit funcția, ba chiar la un moment a încercat să se elibereze de această sarcină dar n-a reușit. A rămas același om conștiincios și binevoitor. A contribuit în mare măsură la buna desfășurare a activității institutului, încercînd să rezolve pe măsura posibilităților problemele generale și pe cele individuale, indi-

ferent de relațiile sale cu persoanele respective. Majoritatea am văzut în persoana lui un prieten și un bun sfătuitor. Activitatea sa științifică a continuat, dovadă fiind numeroasele lucrări publicate în această perioadă.

Dorin Popescu a lăsat în memoria arheologilor din institutul nostru, a celor din țară și a celor de peste hotare, care l-au cunoscut, imaginea unei personalități științifice remarcabile și totodată a unui om cu o comportare ireproșabilă, profund umană.

La numai două săptămîni (10 iunie) după dispariția lui Dorin Popescu s-a stins după o lungă suferință soția sa Valeria Popescu, persoană stimată și apreciată de cei ce au cunoscut-o. A urmat cursurile Facultății de litere și filozofie, secția istorie-geografie. A funcționat ca muzeograf la Muzeul de artă, iar în perioada 1952—1966 la M.N.A și respectiv Institutul de arheologie. În afară de atribuțiile sale în calitate de muzeograf a realizat cu un talent excepțional copii după o serie de obiecte de artă preistorică. Menționăm statueta „gînditorului" din necropola neolitică de la Cernavoda (aparținînd culturii de tip Hamangia) și statuetele din necropola din epoca bronzului de la Cîrna (cultura Gîrla Mare). A participat alături de Dorin Popescu la cercetările de la Tariverde și Morești (1952—1954). Prin activitatea și comportarea sa Valeria Popescu a lăsat colegilor din institut o amintire frumoasă.

BIBLIOGRAFIE

Studii, rapoarte, Note

Fouilles de Lechința de Mureș, Dacia, 2, 1925, p. 304—344.
— *O mare așezare preistorică, Ariușd*, Țara Bîrsei, 3, 1931, 4, p. 369—378.
— *Les habitations de l'époque néo-énéolithique en Roumanie*, Istros, 2, 1935, 20 p.
— *Deux découvertes de la fin de l'Âge du Bronze en Transylvanie*, RIR, 5—6, 1935—1936, p. 218.
— *Două topoare de bronz în România, ibidem*, 7, 1937, 1—2, p. 151—155.
— *Les fouilles de Cunești*, Dacia, 5—6, 1935—1936 (1938), p. 109—120.
— *Fibules en bronze des collections du Musée National des Antiquités, ibidem*, p. 239—246.
— *La tombe à ocre de Casimcea (Dobrogea)*, Dacia, 7—8, 1937—1940 (1941), p. 85—91.
— *Dépôt de bronzes de Apa, ibidem*, p. 119—125.
— *Objets de parure géto-daces en argent, ibidem*, p. 183—202.
— *Sciții în Transilvania*, Transilvania, Sibiu, 74, 1943, 3—4, p. 1—20.
— *Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen*, București, 1944 (monografie, 147 p.).
— *Celții în Transilvania*, Transilvania, Sibiu, 75, 1944, 8—9, p. 639—666.
— *Raport asupra săpăturilor arheologice de la Pecica Rovine și Semlac (jud. Arad)*, în *Raport asupra activității MNA din anii 1942 și 1943*, București, 1944, p. 152—154.
— *Le bracelet celtique à demi-oves d'Uroi (dép. Hunedoara, Transylvanie)*, Dacia, 9—10, 1941—1944 (1945), p. 183—188.
— *Le trésor de monnaies „daces" de Tulgheș, ibidem*, p. 201—220.
— *Fibeln aus dem Nationalmuseum für Altertümer in Bukarest, ibidem*, p. 485—505.
— *Nouveaux trésor géto-daces en argent. Trésor de Herăstrău*, Dacia, 11—12, 1945—1947 (1948), p. 35—69.
— *Săpăturile arheologice din jud. Arad*, Studii, 2, 1949, 1, p. 88—93.
— *Săpăturile de la Vîrșand (1949)*, SCIV, 1, 1950, 1, p. 149—154.
— *Săpăturile de la Cristești (1950)*, SCIV, 2, 1951, 1, p. 279—283.
— *Exploatarea și prelucrarea metalelor în Transilvania pînă la cotropirea romană*, SCIV, 2, 1951, 2, p. 27.

— *Șantierul Histria* (1951). *Săpăturile de pe teritoriul rural al cetății. Așezarea de la Tariverde*, SCIV, 3, 1952, p. 269—276.
— *Șantierul Histria (1952)*, II. 8. *Tariverde*, SCIV, 4, 1953, 1—2, p. 129—136.
— *Noi considerații asupra prelucrării argintului în Dacia*, în Studii și referate privind istoria României, I, 1954, p. 89—104.
— *Asupra tezaurului de aur de Ostrovul Mare* (în colaborare cu Valeria Popescu), SCIV, 6, 1955, 3—4, p. 865—880.
— *Sondajele de la Socodor*, 1848, Materiale, 2, 1956, p. 43—88.
— *Săpăturile de la Vîrșand*, 1949, *ibidem*, p. 89—152.
— *Sondajele de la Cristești*, 1950, *ibidem*, 153—195.
— *Prelucrarea aurului în Transilvania înainte de cucerirea romană*, *ibidem*, p. 196—250.
— *Einige Bemerkungen zur Bronzezeit Siebenbürgens. Aus Grund des neuesten Grabungsergebnisse van Tószeg und der neueren rumänischen Forschung*, ActaArchHung, 7, 1956, p. 310—320.
— *Problema sciților în Transilvania în opera lui Vasile Pârvan*, SCIV, 9, 1958, 1, p. 9—38.
— *Le trésor dace de Sînerăieni*, Dacia, N.S., 3. 1958, p. 157—206.
— *Săpăturile arheologice de la Retevoiești* (în colaborare cu D.V. Rosetti), Materiale, 6, 1959, p. 703.
— *Celții pe teritoriul Daciei*, în *Istoria României*, I, București, 1960, p. 232—237.
— *Asupra unor tezaure de aur din epoca bronzului*, SCIV, 13, 1962, 2, p. 399—414.
— *Autour de la question des Scythesin Transilvanie*, Dacia, N. S., 6, 1962, p. 443—455.
— *Zu einigen bronzezeitlichen Hortfunde aus Transsilvanien*, *ibidem*, p. 429—441.
— *Două descoperiri celtice din Oltenia*, SCIV, 14, 1963, 2, p. 403—412.
— *Über die bronzezeitlichen Streitäxte mit Nachenscheibe*, Dacia, N. S., 7, 1963, p. 91—114.
— *Le centenaire du Musée National des Antiquités*, Dacia, N. S., 8, 1964.
— *Dépots de l'âge du bronze moyen* (în colaborare cu Mircea Rusu), Bucureși, 1966, 2p + +15 pl. UISPP. Inventaria Archaeologica, Corpus des ensambles archéologiques sous direction de M.E. Mariën. Roumanie Fasc. 1 (R1—14).
— *Iarăși problema sciților din Transilvania*, SCIV, 18, 1967, 2, p. 333—342.
— *Eneolitic, perioada de tranziție, perioada cuprului sau inceputurile epocii bronzului?*
— *O problemă de terminologie*, Aluta, 1970, 1, p. 55—61.
— *L'art du metal dans la Dacie Préromaine*, în *Trésors de l'art ancien*, Paris, 1970.
— *O nouă carte despre epoca bronzului în România*, SCIV, 23, 1972, 4, p. 619—632.
— *Brățara de aur de la Dipșa*, File de istorie, 3, 1974, p. 56—64.
— *Das gepidisches Gräberfeld von Morești*, Dacia, N. S., 18, 1974. 189—238.
— *Tezaurele de aur de la Sacoșu Mare și Căuaș*, Tibiscum, 4, 1975, p. 41—74, pl. III—VIII.

Discuții asupra epocii bronzului din România (1961—1972)

— *Probleme ale epocii bronzului în Transilvania*, SCIV, 12, 1961, 2, p. 377—385.
— *Asupra unor tezaure de aur din epoca bronzului*, SCIV, 13, 1962, 2, p. 399—411.
— *Asupra începuturilor epocii bronzului în România*.
I. SCIV, 16, 1965, 1, p. 129—144.
II. SCIV, 16, 1965, 2, p. 323—335.
III. SCIV, 16, 1965, 4, p. 775—786.
IV. SCIV, 17, 1966, 1, p. 157—169.
V. SCIV, 17, 1966, 3, p. 557—569.
— *Cîteva considerații asupra perioadei a II-a a epocii bronzului în România*.
I. SCIV, 18, 1967, 1, p. 155—165.
II. SCIV, 19, 1968, 2, p. 313—324.
III. SCIV, 20, 1969, 4, p. 575—538.

Săpăturile arheologice din România, în anii 1956—1970, cronică în SCIV

— *1956*, 8, 1957, 1—4, p. 353 și urm. (în colab. cu Vl. Dumitrescu);
— *1957*, 9, 1958, 1, 141.
— *1958*, 10, 1959, 1, 145.

— *1959*, 11, 1960, 1, 182.
— *1960*, 12, 1961, 1, 133.
— *1961*, 13, 1962, 1, 201.
— *1962*, 14, 1963, 2, 451.
— *1963*, 15, 1964, 4, 551.
— *1964*, 16, 1965, 3, 587.
— *1965*, 17, 1966, 4, 709.
— *1966*, 18, 1967, 3, 521.
— *1967*, 19, 1968, 4, 677.
— *1968*, 20, 1969, 3, 471.
— *1969*, 21, 1970, 3, 493.

Les fouilles archeologique dans la Roumanie, 1957—1970, Dacia N.S.

— *1957*, II, 1958, p. 479 (în colaborare cu Vl. Dumitrescu)
— *1958*, III, 1959, 587.
— *1959*, IV, 1960, 577.
— *1960*, V, 1961, 567.
— *1961*, VI, 1962, 514.
— *1962*, VII, 1963, 569.
— *1963*, VIII, 1964, 385.
— *1964*, IX, 1965, 469.
— *1965*, X, 1966, 383.
— *1966*, XI, 1967, 375.
— *1967*, XII, 1968, 421.
— *1968*, XIII, 1969, 507.
— *1969*, XIV, 1970, 431.

Referinţe

— Jan Filip, *Enziklopädisches Handbuch zur Ur und Frühgeschichte Europas*, Praga, 1969, p. 1069.
— *Enciclopedia istoriografiei româneşti*. Bucureşti, 1978, p. 268.
— Eugen Comşa, *Dorin Popescu la 80 de ani*. SCIV, 35, 1984, 4, p. 373—374.
— Constantin Preda, *Dorin Popescu à 80 ans*, Dacia, N. S., 28, 1984, p. 181.

Sebastian Morintz

DÉNES GABLER, ANDREA H. VADAY, *Terra Sigillata im Barbaricum zwischen Pannonien und Dazien*, Akadémiai Kiadó, Budapesta, 1986, 86 p. + 37 pl.

În apreciata serie de *Fontes archaeologici Hungariae* a apărut, cum se vede într-o limbă de circulație, în excelente condiții grafice, un volum semnat de doi specialiști cunoscuți pentru preocupări diferite, dar apropiate cronologic. Se îmbină astfel, în ordinea prezentării autorilor, experiența în cercetarea arheologică romană cu aceea din teritorii extraprovinciale, în special din mediul sarmatic.

Introducerii (p. 7—8; istoric scurt al problemei și stadiul cercetării), îi urmează cele două părți mai mari ale lucrării, care debutează, fiecare în parte, cu cîte un catalog urmat de discuțiile ce se impun pentru fiecare grupă de materiale. Prima parte este semnată de D. Gabler (cu excepția ultimului studiu, scris de A. Vaday), iar cea de-a doua de A. Vaday. Li se adaugă o anexă și un rezumat concluziv, semnate de ambii autori, notele, bibliografia, prescurtări și cele 37 de planșe (hărți, desene, grafice, fotografii).

Prima parte se referă la *terra sigillata* (mai jos, TS) în Barbaricum între provinciile Pannonia și Dacia. Catalogul (p. 11—32) conține descrierea exactă a descoperirilor în ordinea alfabetică a localităților. Un tabel dispus la sfîrșitul catalogului înlesnește o primă statistică. Se constată astfel că, din 174 de piese exact determinate tipologic și ca proveniență (dintr-un total de 268), 70 sînt produse la Westerndorf, 59 la Rheinzabern, 34 la Pfaffenhofen, din Gallia centrală provenind doar 10 și un singur exemplar din Italia de nord. Studiile scurte care urmează se ocupă, în ordine, de olăriile și cronologia sigillatelor (p. 33—42), comparație cu materialul publicat anterior (p. 43), import sau pradă? (p. 44), drumul mărfurilor de la olării pînă în diversele teritorii din Barbaricum (p. 48), locul TS între importurile romane (p. 49). Se constată, între altele pe baza folosirii exhaustive a bibliografiei (inclusiv publicațiile românești) și printr-o cercetare modernă și obiectivă a materialului, că produsele cele mai vechi (epoca Flavilor) provin din nordul Italiei; acestora le urmează cele gallice, pentru ca de la jumătatea sec. II e.n. să crească pînă la predominanță piesele produse la Rheinzabern, acestea fiind întrecute cantitativ doar de cele de la Westerndorf; durata precedentelor este însă mai mare (surprinzător, chiar și decît în Pannonia). Potrivit autorului, se pare că procentul de prăzi de război în cadrul TS reprezintă doar cca 9%, rolul comerțului fiind cu mult mai mare. Deosebirile calitative între produsele cunoscute în mediile provinciale înconjurătoare și cele din Barbaricum fac plauzibilă cu atît mai mult această concluzie a lui D. Gabler; exista într-adevăr o producție romană aparte pentru comerțul în acea direcție. Sînt indicate, mai departe, trei drumuri principale dintre Pannonia, Barbaricum și Dacia, destinate (și) transportului de TS. Aceste drumuri se leagă în extremitatea lor răsăriteană de unele centre din vestul Daciei romane ca Porolissum și Micia. Din acest punct de vedere, va fi interesant de urmărit mai atent și rolul Daciei intracarpatice în comerțul cu TS, cu atît mai mult cu cît un studiu amplu mai recent al lui D. Isac (teză de doctorat, Cluj-Napoca, 1986) înlesnește mult, adăugîndu-se lucrărilor publicate de G. Popilian, cunoașterea exactă a prezenței și chiar producției acestei ceramici în provincie. În final, A. Vaday observă deosebirile cantitative în favoarea necropolelor din mediul sarmatic în cazul importurilor romane (18,8% față de 1% în așezări), precum și locul important al produselor TS (cca 10%) în totalul importurilor romane din același mediu.

Partea a doua a volumului cuprinde studiul imitațiilor de TS: catalog (p. 53—59), problema imitațiilor de TS (p. 60—61), imitații de vase tip Drag. 37 (p. 62), imitații ale formei Drag. 37 cu decor ștampilat (p. 63); imitații ale ceștii tip Drag. 33 (p. 64—66). Concluzia autoarei este că numărul imitațiilor a fost supraapreciat anterior el fiind în realitate cu mult mai mic. Predilecția către anumite tipuri de vase (mai ales Drag. 33) este evidentă, iar răspîndirea lor s-a datorat și amplasării în apropierea drumurilor comerciale a unor ateliere specializate, a căror producție se datează mai cu seamă între sfîrșitul sec. II și începutul sec. III. Unele dintre acestea par să fi influențat și producția ceramică mai tîrzie, și credem că observația este nu doar foarte importantă, dar și un reper arheologic de urmărit pe plan local și regional mai larg.

Ilustrația completă a materialului (desene și fotografii) este totodată și destul de expresivă chiar și în diferențierea dintre originale și imitații, chestiune de obicei foarte dificil de rezolvat în lipsa contactului direct cu ceramica respectivă. Se adaugă, în aceeași

ultimă secţiune a cărţii, o serie de hărţi, tabele şi grafice care înlesnesc cititorului completarea cît mai corectă a imaginii stadiului actual la care autorii au ajuns cu prezenta cercetare.

Aşa cum se arăta încă din introducere, era nevoie de o asemenea reluare în urma acumulării unui material bogat, a cărui sistematizare se impune. Rezultatul este o lucrare model în materie, valoroasă şi utilă atît informativ cît şi ca instrument de lucru; volumul aduce totodată o contribuţie extrem de importantă la cunoaşterea superioară a relaţiilor comerciale Imperiu-Barbaricum într-o zonă geo-istorică de care se leagă şi istoria Daciei romane.

Al. Barnea

HARALD ZIMMERMANN, *Im Bann des Mittelalters. Ausgewählte Beiträge zur Kirchen- und Rechtsgeschichte.* Volum omagial la a 60-a aniversare. Ed. Immo Eberl şi Hans-Henning Kortüm, Jan Thorbecke Verlag, Sigmaringen, 1986, 232 p.

Istoria Transilvaniei este de multă vreme şi mai continuă să fie în centrul atenţiei a numeroşi cercetători din ţară şi din străinătate. De-a lungul timpului au fost elaborate şi au văzut lumina tiparului diferite opinii şi puncte de vedere, adeseori divergente sau chiar contradictorii, dar deosebirile de viziune au dus şi la înviorarea în sensul cel mai pozitiv a cercetării, stimulînd verificarea şi revalorizarea unor teze mai vechi.

Profesorul Harald Zimmermann este mai demult cunoscut în România datorită unor lucrări de specialitate pe care le-a publicat în Occident, ajunse totuşi la cunoştinţa unui număr destul de restrîns de cercetători de la noi. După ce Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică din Bucureşti i-a publicat în 1983 traducerea uneia dintre lucrările sale de bază (*Veacul întunecat — Das dunkle Jahrhundert*, Graz-Wien-Köln, 1968), H. Zimmermann a devenit un nume cunoscut medieviştilor români. În acest volum autorul a reuşit în mod remarcabil să pătrundă în mecanismele interne ale secolului al X-lea, calificat anterior îndeobşte ca „secol întunecat". Concluzia generală la care s-a oprit autorul a fost aceea după care în veacul respectiv s-au format *in nuce* coordonatele de bază ale vieţii medievale şi că europenii au experimentat atunci în variate domenii lucruri ce ulterior au stat timp de o jumătate de mileniu la temeliile societăţii europene. Volumul conţine cu precădere analize privind Europa vest-centrală, dar el lasă totodată să se înţeleagă că în fiecare parte a continentului lucrurile s-au putut derula asemănător. Rămîne desigur un obiectiv al cercetărilor viitoare ca să stabilească în ce măsură a existat şi în spaţiul carpato-dunărean un asemenea „secol al X-lea", de cumpănă în direcţia dezvoltării ulterioare a societăţii omeneşti, chiar dacă în mod concret aici nu a fost vorba de răstimpul cuprins între anii 900 şi 1000.

Formaţia mai complexă a lui Harald Zimmermann, de istoric şi de teolog în aceeaşi măsură, îi asigură un evident avantaj în investigarea evului mediu care în Europa a avut drept bază ideologică creştinismul. Autorul a putut intui liniile principale ale evoluţiei istorice medievale europene mai bine decît specialiştii limitaţi la istoria generală sau la istoria bisericii.

Noul volum al lui Harald Zimmermann, cu caracter omagial, a apărut cu prilejul împlinirii vîrstei de 60 ani. Contrar obiceiului consacrat, ca specialiştii colegi şi colaboratori să-l omagieze pe savant cu contribuţiile lor, soluţia aleasă a fost aceea a republicării în volum a unor lucrări mai vechi ale savantului omagiat. Doi dintre colaboratorii săi mai tineri de la Universitatea din Tübingen precizează în prefaţă, cu privire la criteriile selecţiei lucrărilor alese pentru volum: „Nu putem ignora angajamentul deosebit al lui Harald Zimmermann pentru istoria sud-estului Europei şi cu deosebire a Transilvaniei, de care se simte strîns legat prin originea părinţilor săi. Studiul său privind *Ordinul cavalerilor teutoni* cercetează activitatea din Ţara Bîrsei a acestor cavaleri cruciaţi, problemă deseori uitată de chiar istoriografia săsească, analizînd cauzele pentru care cavalerii au eşuat. Episodul cîştigă în importanţă, deşi a durat scurt timp în comparaţie cu activitatea ordinului teutonic desfăşurată în Prusia".

În studiul la care ne referim — şi lucrul merită a fi subliniat — Harald Zimmermann prezintă modul în care diferiţi autori au înfăţişat istoria celor 14 ani cît au stat în Ţara Bîrsei cavalerii teutoni, incluzînd în expunere cercetători mai vechi şi mai noi. Deosebit de importantă pentru reluarea investigaţiilor este includerea în studiu a numeroase documente papale, fapt ce conferă paginilor sale calitatea de cuvînt ultim spus în această problemă. Exceptînd surprizele pe care le-ar putea eventual provoca viitoarele cercetări arheologice, este foarte puţin probabil ca imaginea istoriei teutonilor din Ţara Bîrsei — aşa cum o înfăţişează Harald Zimmermann —

ultimă secțiune a cărții, o serie de hărți, tabele și grafice care înlesnesc cititorului completarea cît mai corectă a imaginii stadiului actual la care autorii au ajuns cu prezenta cercetare.

Așa cum se arăta încă din introducere, era nevoie de o asemenea reluare în urma acumulării unui material bogat, a cărui sistematizare se impune. Rezultatul este o lucrare model în materie, valoroasă și utilă atît informativ cît și ca instrument de lucru; volumul aduce totodată o contribuție extrem de importantă la cunoașterea superioară a relațiilor comerciale Imperiu-Barbaricum într-o zonă geo-istorică de care se leagă și istoria Daciei romane.

Al. Barnea

HARALD ZIMMERMANN, *Im Bann des Mittelalters. Ausgewählte Beiträge zur Kirchen- und Rechtsgeschichte.* Volum omagial la a 60-a aniversare. Ed. Immo Eberl și Hans-Henning Kortüm, Jan Thorbecke Verlag, Sigmaringen, 1986, 232 p.

Istoria Transilvaniei este de multă vreme și mai continuă să fie în centrul atenției a numeroși cercetători din țară și din străinătate. De-a lungul timpului au fost elaborate și au văzut lumina tiparului diferite opinii și puncte de vedere, adeseori divergente sau chiar contradictorii, dar deosebirile de viziune au dus și la înviorarea în sensul cel mai pozitiv a cercetării, stimulînd verificarea și revalorizarea unor teze mai vechi.

Profesorul Harald Zimmermann este mai demult cunoscut în România datorită unor lucrări de specialitate pe care le-a publicat în Occident, ajunse totuși la cunoștința unui număr destul de restrîns de cercetători de la noi. După ce Editura Științifică și Enciclopedică din București i-a publicat în 1983 traducerea uneia dintre lucrările sale de bază (*Veacul întunecat — Das dunkle Jahrhundert*, Graz-Wien-Köln, 1968), H. Zimmermann a devenit un nume cunoscut medieviștilor români. În acest volum autorul a reușit în mod remarcabil să pătrundă în mecanismele interne ale secolului al X-lea, calificat anterior îndeobște ca „secol întunecat". Concluzia generală la care s-a oprit autorul a fost aceea după care în veacul respectiv s-au format *in nuce* coordonatele de bază ale vieții medievale și că europenii au experimentat atunci în variate domenii lucruri ce ulterior au stat timp de o jumătate de mileniu la temeliile societății europene. Volumul conține cu precădere analize privind Europa vest-centrală, dar el lasă totodată să se înțeleagă că în fiecare parte a continentului lucrurile s-au putut derula asemănător. Rămîne desigur un obiectiv al cercetărilor viitoare ca să stabilească în ce măsură a existat și în spațiul carpato-dunărean un asemenea „secol al X-lea", de cumpănă în direcția dezvoltării ulterioare a societății omenești, chiar dacă în mod concret aici nu a fost vorba de răstimpul cuprins între anii 900 și 1000.

Formația mai complexă a lui Harald Zimmermann, de istoric și de teolog în aceeași măsură, îi asigură un evident avantaj în investigarea evului mediu care în Europa a avut drept bază ideologică creștinismul. Autorul a putut intui liniile principale ale evoluției istorice medievale europene mai bine decît specialiștii limitați la istoria generală sau la istoria bisericii.

Noul volum al lui Harald Zimmermann, cu caracter omagial, a apărut cu prilejul împlinirii vîrstei de 60 ani. Contrar obiceiului consacrat, ca specialiștii colegi și colaboratori să-l omagieze pe savant cu contribuțiile lor, soluția aleasă a fost aceea a republicării în volum a unor lucrări mai vechi ale savantului omagiat. Doi dintre colaboratorii săi mai tineri de la Universitatea din Tübingen precizează în prefață, cu privire la criteriile selecției lucrărilor alese pentru volum: „Nu putem ignora angajamentul deosebit al lui Harald Zimmermann pentru istoria sud-estului Europei și cu deosebire a Transilvaniei, de care se simte strîns legat prin originea părinților săi. Studiul său privind *Ordinul cavalerilor teutoni* cercetează activitatea din Țara Bîrsei a acestor cavaleri cruciați, problemă deseori uitată de chiar istoriografia săsească, analizînd cauzele pentru care cavalerii au eșuat. Episodul cîștigă în importanță, deși a durat scurt timp în comparație cu activitatea ordinului teutonic desfășurată în Prusia".

În studiul la care ne referim — și lucrul merită a fi subliniat — Harald Zimmermann prezintă modul în care diferiți autori au înfățișat istoria celor 14 ani cît au stat în Țara Bîrsei cavalerii teutoni, incluzînd în expunere cercetători mai vechi și mai noi. Deosebit de importantă pentru reluarea investigațiilor este includerea în studiu a numeroase documente papale, fapt ce conferă paginilor sale calitatea de cuvînt ultim spus în această problemă. Exceptînd surprizele pe care le-ar putea eventual provoca viitoarele cercetări arheologice, este foarte puțin probabil ca imaginea istoriei teutonilor din Țara Bîrsei — așa cum o înfățișează Harald Zimmermann —

să poată fi corectată în viitorul apropiat, deoarece autorul nu prezintă un punct de vedere săsesc, românesc sau maghiar după cum nici unul german sau papal, ci reușește o reconstituire din punctul de vedere al epocii, așa cum poate fi ea desprinsă, descoperită și chiar intuită din izovarele istorice scrise. Acestea din urmă sînt juxtapuse de fiecare dată cînd se contrazic.

Studiul se încheie (p. 183) cu o considerație de ordin general, în a cărei traducere subliniem acele părți ce reprezintă titluri de cărți apărute în diferite timpuri în Germania: ,,Marienburg (Feldioara) de pe Olt nu a devenit un *monument politic*, cum a devenit corespondenta ei Marienburg (Malbork) de pe Nogat, o soră care a fost deseori restaurată și nu a devenit nici *monument național german*, dar ea are istoria ei memorabilă și ne atrage și azi atenția în mod deosebit asupra *interesului pentru evul mediu*".

Poate ca observația noastră finală să depășească aici cadrul unei scurte adnotări pe marginea unui volum de studii medievale, dar este semnificativ că an de an studenții din Tübingen își însoțesc profesorul pe meleagurile românești pentru cunoașterea specificului și cadrului istoriei României.

Thomas Nägler

ABREVIERI

ActaArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta.
ActaMN	Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.
ActaMP	Acta Musei Porolissensis, Zalău.
AIIA Cluj-Napoca	Anuarul Institutului de istorie și argeologie, Cluj-Napoca.
AISC	Anuarul Institutului de studii clasice, Cluj-Napoca.
ArchPolski	Archaeologia Polski, Varşovia.
ArchRozhl	Archeologike Rozhledy, Praga.
ArhMold	Arheologia Moldovei, Iași — București.
AUB	Analele Universității, București.
BAR	British Archaeological Reports, Oxford.
BayerVorgeschichtbl	Bayerische Vorgeschichtbläter, München.
BCMI	Buletinul Comisiunii monumentelor istorice, București.
BerRGK	Bericht der römisch-germanischen Kommision, Frankfurt.
CercetIst	Cercetări istorice, Iași.
CIL	*Corpus inscriptionum latinarum*, Berlin.
Dacia	Dacia Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, Bucureşti.
Dacia, N. S.	Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, București.
DID	*Din istoria Dobrogei*, București.
IDR	*Inscripțiile Daciei romane*, București.
ILS	*Inscriptiones latinae selectae*, Berlin.
IstRom	*Istoria României*, I, București, 1960.
JahrbRGZM	Jahrbuch des römisch-germanischen Zentralmuseums, Mainz.
JahrbSchweizGesUrgesch	Jahrbuch der Schweizerischen Geselschaft für Urgeschichte, Basel.
JahresberBayerDënkmalpflege	Jahresbericht der Bayerischen Denkmalpflege, München.
Materiale	Materiale și cercetări arheologice, București.
MemAntiq	Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț.
MIRSR	Muzeul de istorie al R. S. România.
OR[4]	D. Tudor, *Oltenia romană*, București, 1978.
OTS	D. Tudor, *Orașe, tîrguri și sate în Dacia romană*, București, 1968.
PamArch	Památky Archeologické, Praga.
PG	J. P. Migne, *Patrologia graeca*, Paris.
PMMB	Publicațiile Muzeului municipiului București, București.
PrezglArch	Prezglad archeologiczny, Poznan.
RFIC, N. S.	Revista di filologia e d'istruzione classica, nuova seria, Roma — Torino.
SA	Sovetskaja, arheologija, Moscova.
SaalburgJahrb	Saalburg Jahrbuch, Berlin.
SCIV(A)	Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie), București.
StCl	Studii clasice, București.
StCom	Studii și comunicări.
TrirerZeitschr	Trierer Zeitschrift, Trier.

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

REVISTA DE ISTORIE
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE
DACIA. REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI
— SERIA ARTA PLASTICĂ
— SERIA TEATRU-MUZICĂ-CINEMATOGRAFIE
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
— SÉRIE BEAUX-ARTS
— SÉRIE THÉÂTRE-MUSIQUE-CINÉMA

La publication „Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie" paraît 4 fois par an. Prix d'un abonnement annuel 54 $. Toute commande de l'étranger sera adressée à ROMPRESFILATELIA, sector import-export presă, P.O.Box 12—201, telex 10 376, Bucureşti, Calea Griviţei 64—66.

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
79 717 Calea Victoriei 125, telefon 50 76 80

LUCRĂRI APĂRUTE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

RM—ISSN 0039—4009

S C I V A, tomul 39, nr. 1, Bucureşti, ianuarie—martie 1988, p. 1—84

I. P. Informaţia c. 1742

Lei 35